ІХ. Ад велічы да заняпаду

IX.1. Дзмітрыяда і барацьба за Смаленск

Першы манарх з дынастыі Вазаў не карыстаўся папулярнасцю сярод палітычнага народа і не пакінуў пасля сябе такой памяці, як Ягайлавічы або Стэфан Баторы. Яго збліжэнне з Габсбургамі, злоўжыванне ўладай, нецярплівасць да іншаверцаў выклікалі недавер шляхты да каралеўскага двара. Амбіцыі Жыгімонта III неўзабаве ўцягнулі Рэч Паспалітую ў новыя войны. Дэтранізаваны ў 1599 г. шведскім парламентам, ён не збіраўся канчаткова губляць шведскую карону і пайшоў на сілавое вырашэнне спрэчак. Каб атрымаць падтрымку шляхты, Жыгімонт III ахвяраваў Рэчы Паспалітай землі Эстоніі, занятай шведамі, што абярнулася вайной са Швецыяй. У 1600 г. шведы ўвялі армію ў Прыбалтыку, занялі шэраг гарадоў і сталі пагражаць Рызе. У цяжкай вайне серыю перамог над імі атрымалі гетманы Крыштаф Радзівіл Пярун (1589—1603) і Ян Кароль Хадкевіч (1605—1621). Апошні 27 верасня 1605 г. бліскуча разграміў вялікую армію Карла IX пад Кірхгольмам (цяпер Саласпілс). Гэты трыумф праславіў імя гетмана на ўсю Еўропу, але радыкальных пераменаў у вайне не адбылося. Беларуска-літоўскія сілы мусілі працягваць дзеянні ў надзвычай цяжкіх умовах, пры недахопе фінансаў і непапулярнасці вайны.

Жыгімонт III Ваза. Партрэт Я. Лаўруса.

Супраць палітыкі караля, абвінавачанага ў імкненні да абсалютызму. выступіла моцная апазіцыя, узначаленая гарачым каталіком кракаўскім ваяводам Мікалаем Зебжыдоўскім і лідэрам кальвіністаў падчашым літоўскім Янушам Радзівілам. Дайшло да грамадзянскай вайны паміж рэспубліканцамі і манархістамі, вядомай у гістарыяграфіі як рокаш Зебжыдоўскага (1606— 1607). Братазабойчая бітва адбылася 6 ліпеня 1607 г. пад Гузавам. З боку караля на правым крыле супраць Януша Радзівіла выступіў са сваім інфлянцкім войскам герой Кірхгольма гетман Ян Кароль Хал-

кевіч. Ракашане ўрэшце пацярпелі і ратаваліся ўцёкамі, аднак іх паражэнне не ўмацавала ўладу манарха. У 1608 г. лідэры рокашу папрасілі прабачэння і сойм пачатку наступнага года дэклараваў амністыю ўсім ракашанам. Горкі вопыт сутыкнення крайніх пазіцый паспрыяў умацаванню аўтарытэту сойма і лагеру прыхільнікаў існавалай ураўнаважанай сістэмы ўлады (monarchia mixta). Знаўца праблемы гісторык Анджэй Каміньскі называе іх канстытуцыялістамі — у адрозненне ад прыдворных манархістаў і павятовых рэспубліканцаў, першыя з якіх імкнуліся ўмацаваць каралеўскую ўладу, а другія хацелі ўзяць пад свой кантроль і манарха, і сенат, і ўвесь сойм.

Новая вайна пачалася неяк зусім непрыкметна. Увосень 1604 г. з тэрыторыі Ўкраіны на Маскву з 3 тысячамі ахвотнікаў вырушыў як быццам цудам ацалелы царэвіч Дзмітры — сын Івана IV Васілевіча, што, як лічылася, быў забіты ў 1591 г. У карыслівых інтарэсах

на папярэдне складзеных умовах яго падтрымалі князі Вішнявецкія ды сандамірскі ваявода Юры Мнішак, а таксама сам Жыгімонт III Ваза, які спадзяваўся шляхам умяшання ва ўнутраныя справы царства прынамсі ўключыць Маскву ў антышведскую кааліпыю. Палітычны народ Рэчы Паспалітай паставіўся да справы Самазванца адмоўна, асабліва ў Беларусі і Літве. На галоўным з'ездзе ў Дзевяткавічах шляхта ВКЛ пастанавіла з Масквой ва ўсім захоўвань мір. У лагеры першага Дзмітрыя Самазванца апынуўся адно

Ян Кароль Хадкевіч, вялікі гетман (1605—1621).

невялікі аддзел дробнай шляхты з Беларусі.

Пасля раптоўнай смерці цара Барыса Гадунова (23 красавіка 1605), які рыхтаваў супраць Рэчы Паспалітай міжнародную кааліцыю, плануючы ўключыць у яе Імперыю Габсбургаў, Сямігароддзе і Малдавію, дзякуючы падтрымцы маскоўскага баярства Самазванец увайшоў у Маскву і каранаваўся ў Крамлі. Урад Рэчы Паспалітай паспрабаваў скарыстаць новую сітуацыю і заключыць ваенны саюз з Расіяй. Пасольства Аляксандра Гасеўскага прывезла цару Дзмітрыю праект «вечнага злучэння» дзвюх дзяржаў, асноўныя пункты якога паўтаралі той жа праект уніі, які прадстаўляў у Крамлі ў 1600 г. канцлер Леў Сапега. Але ўжо праз год у Маскве выбухнула паўстанне: фальшывы Дзмітры і сотні яго наймітаў

загінулі, іншыя апынуліся ў палоне. Адносіны з Масквой зноў рэзка абвастрыліся. Шляхта беларускіх паветаў баялася маскоўскай агрэсіі як помсты за авантуру першага Самазванца. Крызіс, выкліканы паўстаннем, даў падставу гаварыць пра знешнюю небяспеку для Рэчы Паспалітай, і праўрадавыя колы выкарысталі сітуацыю для прапаганды прэвентыўнай вайны. Тады і актуалізавалася справа другога Самазванца — Андрэя Нагога, які вясной 1607 г. з'явіўся ў Шклове і абвясціў сябе новым цудам уратаваным «царом Дзмітрыем». Перайшоўшы мяжу, ён апынуўся ў Старадубе і, сабраўшы войска з авантурыстаў, таксама рушыў на Маскоўскае царства. У Вялікім Княстве яго падтрымалі менскі ваявода Ян Пац і ўсвяцкі стараста Ян Пётр Сапега, які павёў да Самазванца II аддзел нанятых шляхцічаў.

Новы царэвіч выклікаў сімпатыі шырокіх колаў у самой Расіі, ахопленай талы сялянскай вайной Івана Балотнікава. Паўстанцы, якія пацярпелі паражэнне ад арміі цара Васіля Шуйскага, спадзяваліся на дапамогу з боку Рэчы Паспалітай і накіравалі пасланца да караля. Не атрымаўшы адказу з Варшавы, яны агітавалі «людзей рыцарскіх» у Мсціславе, Оршы, Менску і іншых беларускіх гарадах, заклікалі падтрымаць «цара Дзмітрыя», абяцаючы за гэта вялікую плату. Аднак беларускае рыцарства не выяўляла вялікай цікавасці да такога заробку. Згаданы Ян Сапега ў сваім дзённіку засведчыў, што вярбоўка ахвотнікаў у Беларусі была цяжкай. Да Дзмітрыя далучаліся ў асноўным аматары прыгодаў і маладыя шляхцічы з бедных сямей, якія спадзяваліся за кошт ваеннай здабычы і рыцарскіх заслугаў паправіць сваё становішча. Як зазначыў аўтар Баркулабаўскага летапісу, гэта быў «люд гулящий, люд свовольный». Але найболей у лагеры самазванага царэвіча сабралася самой «масквы». У пачатку 1608 г. Дзмітры II кантраляваў ужо палову Маскоўскага царства і быў ледзь спынены арміяй Шуйскага перад самай сталіцай, у вёсцы Тушын.

Маскоўскі цар папрасіў дапамогі ў Швецыі і ў сакавіку 1609 г. у Выбаргу заключыў з Карлам IX ваенны саюз, скіраваны супраць Рэчы Паспалітай. Шведскія палкі Дэлагардзі і Горна далучыліся да арміі Міхаіла Скопіна—Шуйскага. У тэксце дамовы цар тытулаваў сябе «князем Полацкім», што сведчыла пра планы адваявання зямель, замацаваных у складзе ВКЛ артыкуламі Ям—Запольскага міру 1582 г. Апраўдваючыся небяспекай маскоўска—шведскага альянсу,

Аблога Смаленска. Гравюра Г.Келера. 1610 г.

але больш кіруючыся асабістымі амбіцыямі, Жыгімонт III насуперак волі вальнага сойма распачаў афіцыйную вайну супраць Масквы. У стылі кулуарнай палітыкі першага Вазы рашэнне прымалася на закрытай нарадзе ў сенаце, а шляхецкім паслам засталося толькі прыняць яго да ведама. Увосень 1609 г. праз Беларусь на Смаленск кароль ужо вёў рэгулярную армію.

Аблога першакласнай смаленскай фартэцыі, у якой бараніўся вялікі гарнізон Міхаіла Шэіна, аказалася неспадзявана цяжкай і задоўжылася. І калі з Масквы на дапамогу Смаленску выйшла войска Дзмітрыя Шуйскага, дапоўненае шведскімі сіламі Горна, усё магло скончыцца трагічна. Аднак 4 ліпеня 1610 г. каронны гетман Станіслаў Жулкеўскі бліскуча разграміў гэтую армію пад Клушынам і сам рушыў на Маскву. Маскоўскае баярства звергла цара Васіля Шуйскага. Баярскі ўрад падпісаў з пераможцам папярэдняе пагадненне пра саюз Рэчы Паспалітай з Маскоўскай дзяржавай і пра абранне царом пятнаццацігадовага каралевіча Ўладыслава. Па

настойлівай просьбе баярства гетман увёў сваё войска ў Маскву, каб уберагчы яе ад тушынцаў. А праз год штурмам быў здабыты і вернуты ў склад ВКЛ стратэгічны Смаленск, страчаны яшчэ ў $1514~\rm r.$

Аднак у 1612 г. у Маскве выбухнула паўстанне супраць інтэрвентаў. Да сталіцы прыйшло расійскае апалчэнне на чале з ніжагародскім старастам Кузьмой Мініным і князем Дзмітрыем Пажарскім. Заціснутая ў Крамлі польская залога пасля доўгай абароны мусіла капітуляваць. Маскоўскія баяры абралі царом Міхаіла Раманава і актывізавалі ваенныя дзеянні, пераймаючы ініцыятыву.

Тым часам вялізныя падаткі і ваенныя спусташэнні давялі краіну да заняпаду. Самым цяжкім было становішча Беларусі, землі якой з'яўляліся плацдармам інтэрвенцыі. Яе запаланілі купы неаплочаных жаўнераў, якія стварылі канфедэрацыі і, дамагаючыся «крывава заганараваных заслугаў», бязлітасна рабавалі насельніцтва, палілі гарады і пагражалі паходам на сталіцу. Леў Сапега яшчэ ў 1610 г. скардзіўся, што ўзбунтаваныя жаўнеры ўвесь край «у нішто абярнулі», аднак у наступныя гады іх разбойная сваволя стала сапраўдным пракляццем. У дадатак з 1613—14 г. землі Беларусі беспакарана ваявалі палкі новага маскоўскага цара і шматтысячныя банды казакоў. Сваё ж войска, выйшаўшы з падпарадкавання дзяржаўнай уладзе, нават не спрабавала абараніць край. Востра крытыкуючы палітыку двара, паслы ад паветаў Беларусі і Літвы на вальных соймах неаднаразова патрабавалі выкрыць прозвішчы аўтараў вайны і прыцягнуць іх да адказнасці. Шляхта не жадала падтрымліваць незаконную (распачатую без згоды ўсіх станаў) вайну, але не магла і зусім адмовішца ад падаткаў на ваенныя патрэбы, каб не пакінуць Рэч Паспалітую безабароннай і не давесці яе да згубы.

«Русь панесла страты, якіх не ведала ўжо 200 гадоў», — адзначалася ў 1613 г. на першым у гісторыі Рэчы Паспалітай надзвычайным сойме, сабраным для выратавання дзяржавы. Лісты сучаснікаў сведчаць, што настроі тых гадоў набліжаліся да апакаліпсічных. Шляхта ўсё больш настойліва патрабавала знайсці і пакараць ініцыятара вайны, а галоўнае — хутчэй скончыць авантуру. Асабліва характэрны па настроі ліст рыцарства Аршанскага павета, падпісаны трыццаццю чалавекамі, сярод якіх — Ян, Геранім і Аляксандр Хадкевічы, Аляксандр Сапега, Мікалай Глябовіч і іншыя вядомыя асобы. Яны заявілі, што пад уладай Жыгімонта III Вялікае Княства Літоўскае дайшло да поўнага разбурэн-

ня, і невядома, ці можна наогул разлічваць на дапамогу і абарону свайго законнага ўладара. Аршанскія шляхцічы спраўна сплочвалі падаткі на ахову межаў дзяржавы, але гэта не гарантавала іх бяспекі. Прычынай усіх бедаў стаў паход караля на Маскоўскае царства, заяўлялі яны, бо ў выніку авантуры межы дзяржавы адкрыл-

Уладыслаў IV. Партрэт невядомага мастака XVII ст.

іся і вораг пачаў «беспакарана паліць вёскі і гарады, забіваць і выводзіць у палон людзей». Востра крытыкуючы манарха, аршанцы заклікалі яго спаўняць свае абавязкі ў дачыненні да падданых і арганізаваць належную абарону.

Яшчэ праз некалькі гадоў галоўны з'езд беларуска—літоўскай шляхты сцвердзіў, што «ўжо далей ВКЛ такога цяжару вайны Маскоўскай цярпець не можа!» Каб хутчэй і хоць з якой перамогай скончыць авантуру, у 1617 г. у апошні паход на Маскву павёў войска каралевіч Уладыслаў і вялікі гетман Ян Хадкевіч, да якіх далучыліся і ўкраінскія казакі гетмана Пятра Сагайдачнага. Спробы зноў заняць сталіцу не мелі поспеху, затое

падштурхнулі маскоўскі ўрад да перамоў. У пачатку 1619 г. у Дэвуліне бакі падпісалі дамову аб перамір'і на 14 з паловай гадоў, паводле якой у склад Вялікага Княства Літоўскага акрамя Смаленска ўвайшлі Мажайск, Дарагабуж і Вязьма, а да Кароны адышлі землі Чарнігаўская і Северская. Каралевіч Уладыслаў заставаўся з тытулам маскоўскага цара.

Падсумоўваючы вынікі гэтай авантурнай вайны, у 1618 г. многія шляхецкія соймікі тэрыторыі сучаснай Беларусі ў сваіх ухвалах адзначылі, што яна народу і айчыне «ўсялякае зло прынесла, з дастаткаў яе злупіла і да чужых народаў у ганьбу ўправіла». Горкі вопыт

Дзмітрыяды, як і разгром апазіцыі ў бітве пад Гузавам, пашырыў глыбокі недавер шляхецкіх колаў да ўрада і выклікаў супраціў рыцарства ўсялякім спробам рэфармаваць тагачасны дзяржаўны лад. З гэтага часу шляхта цвёрда адстойвала галоўныя прынцыпы свайго ладу — забарону пачынаць вайну без дазволу ўсяго сойма і захаванне непарушнымі старых правоў і звычаяў Рэчы Паспалітай.

Яшчэ да завяршэння Дзмітрыяды праз рабаўнічыя напады казакоў на турэцкія ўладанні дайшло да трэцяй вайны — адкрытага канфлікту з Асманскай імперыяй. У 1620 г. туркі разграмілі пад Цэцурай сілы славутага кароннага гетмана Станіслава Жулкеўскага і ўварваліся на тэрыторыю Ўкраіны. На наступны год султан Асман ІІ абяцаў спустошыць усю Рэч Паспалітую. Толькі гераізм абаронцаў лагера пад Хацінам на Днястры, дзе злучанымі сіламі да апошняй хвіліны жыцця кіраваў 60-гадовы гетман Ян Кароль Хадкевіч,

Густаў II Адольф, шведскі кароль (1611—1632). Партрэт П.Понціуса.

скаваў велізарную турэцкую армію і дазволіў у кастрычніку 1621 г. заключыць з Портай мір. Падпісаны трактат пакінуў нязменнай ранейшую мяжу па Днястры і памысна вывеў Рэч Паспалітую з небяспечнай вайны.

Найцяжэйшай заставалася сітуацыя ў Інфлянтах. Пасля замірэння з Масквой шведскі кароль Густаў II Адольф заручыўся саюзам з Нідэрдандамі (1614) і Ганзой (1615) ды ў 1617 г. узнавіў вайну за панаванне над Балтыкай. Сілы палявога гетмана Крыштафа Радзівіла, які мусіў трымаць абарону, былі настолькі слабыя, што ён замірыўся з непрыяцелем на 1618—1620 г. Як толькі замірэнне скончылася, а Рэч Паспалітая канцэнтравала ўсе

сілы для адпору туркам, шведы высадзіліся ў вусці Дзвіны і аблажылі Рыгу. Увосень 1621 г. слабая залога паддалася. Валоданне Рыгай прадвызначала панаванне над усімі Інфлянтамі. Каб уратаваць край ад жудаснага спусташэння, у жніўні 1622 г. гетман Крыштаф Радзівіл без ведама караля падпісаў са шведамі сепаратнае замірэнне. Густаў ІІ Адольф, якога найбольш вабілі багатыя партовыя гарады Прусіі, заняўся тады падрыхтоўкай інтэрвенцыі ў паўночна—нямецкія землі. З ім зблізілася Англія, зацікаўленая ў абароне пратэстантаў, і Францыя, што імкнулася звесці рахункі з Габсбургамі. Для Рэчы Паспалітай гэтая вайна была ўжо не пад сілу. У выніку новай атакі шведы летам 1625 г. аблажылі Дэрпт, занялі Кокенгаўзэн і нават радзівілаўскія Біржы ў Жамойці. Леў Сапега з Крыштафам Радзівілам ледзь паспелі ўратаваць Дынабург.

26 верасня 1629 г. у Альтмарку быў падпісаны некарысны для Рэчы Паспалітай 6—гадовы мір. Швецыя завалодала не толькі тэрыторыяй Інфлянтаў да Дзвіны і Рыгай, праз якую праходзілі галоўныя гандлёвыя трасы з Беларусі і Літвы, але і портамі Прусіі (за выняткам Караляўца і Гданьска). Непапулярная вайна, што два дзесяцігоддзі патрабавала надмерных высілкаў і вялікіх ваенных пабораў, прыносячы краю толькі спусташэнні і беды, прывяла адно да стратаў. Такім сумным стаў вынік упартасці амбітнага Вазы ў яго барацьбе за вяртанне шведскай кароны.

Смерць Жыгімонта III 30 красавіка 1632 г. выклікала трывогу за ўсходнія межы краіны. Дзякуючы добра арганізаванай выведнай службе вялікі гетман Леў Сапега быў паінфармаваны пра падрыхтоўку вайны маскоўскім урадам. Цар Міхаіл Фёдаравіч Раманаў паразумеўся з каралём Густавам Адольфам і ўдар па Рэчы Паспалітай планаваў нанесці супольна са Швецыяй. Альянты прадугледжвалі падзел тэрыторый: цар прэтэндаваў на Севершчыну, Чарнігаўшчыну, Смаленшчыну і ўсю Беларусь, а шведскі кароль хацеў дамагацца польскага трона, або як найменей — Памор'я. Бескаралеўе стала зручным збегам абставін для Масквы, і толькі смерць Густава Адольфа сарвала ўдзел у вайне Швецыі.

Увосень 1632 г. царскія ваяводы занялі Асвею, Друю, Себеж, Невель, Езярышча, Усвяты, Вяліж, Сураж, Белы, Дарагабуж, а таксама Рослаў, Мсціслаў і Крычаў ды шэраг гарадоў на Севершчыне. Былі заатакаваны таксама Полацк і Віцебск. На Полаччыне і ў Беларускім Падняпроўі маскоўскаму войску давялося весці цяжкія баі,

Крыштаф II Радзівіл, гетман палявы (1615—1635) і вялікі (1635—1640).

бо захопленыя тут гарады траплялі ў іх рукі толькі пасля штурмаў. 14 лістапада 20—тысячная армія Міхаіла Шэіна аблажыла Смаленск. Вяртанне гэтай ключавой фартэцыі і было галоўнай мэтай распачатай вайны. Добра, што ваявода Аляксандр Гасеўскі паспеў паправіць умацаванні, і 2—тысячная залога на чале з Самуэлем Друцкім—Сакалінскім пачала трымаць гераічную абарону.

Палявы гетман Крыштаф Радзівіл, якому 75—гадовы Леў Сапега перадаў усё кіраванне сіламі ВКЛ, меў у распараджэнні толькі крыху больш за 4 тыс. жаўнераў, але дзейнічаў вельмі ўмела. Найперш паспяшаўся на дапамогу Смаленску ды ў лютым 1633 г. змог

праз блакаду правесці абаронцам значнае падмацаванне. Паспяховыя аперацыі супраць непрыяцельскіх фармаванняў былі праведзены пал Віпебскам і Мспіславам.

Маскоўская армія Шэіна не здолела выкарыстаць часу, пакуль збіраліся сілы не падрыхтаванай да вайны Рэчы Паспалітай. Смаленск мужна трымаў цяжкую аблогу, рашучай была і пастава іншых беларускіх гарадоў. Мяшчане Віцебска ў 1633 г. самастойна некалькі разоў грамілі ворага, «ратуючы як сам горад, так і межы дзяржавы», а жыхары Магілёва актыўна дапамагалі абараняць ад маскоўскіх ратнікаў Смаленск, дастаўляючы сваёй арміі прадукты і зброю. Праўда, у чэрвені 1633 г. царскія ваяводы ўварваліся ў горад і ніжні замак Полацка, аднак верхняга замка не адолелі. Урэшце 4 верасня пад Смаленск прыйшла армія новаабранага караля і вялікага князя Ўладыслава IV. Яна хутка дамаглася вырашальнай перамогі. Праз месяц была знята блакада горада, і ўжо войска Шэіна апыну-

Капітуляцыя М.Шэіна пад Смаленскам. Мастак невядомы. XVII ст.

лася ў атачэнні. 25 лютага 1634 г. уся маскоўская армія капітулявала, што пераможна завяршыла вайну.

Новы дагавор аб «вечным міры» паўнамоцныя бакі падпісалі 27 траўня 1634 г. у Сямлёве, што на рацэ Палянаўка, паміж Вязьмай і Дарагабужам. Трактат пацвердзіў асноўныя ўмовы Дэвулінскага пагаднення. Разлічваючы на саюз Масквы ў вайне са Швецыяй, Уладыслаў IV адмовіўся ад царскага тытула і саступіў Расіі шэраг памежных крэпасцяў, у прыватнасці, горад Сярпейск.

Пасля дзесяцігоддзяў вайны пры Ўладыславе IV насталі большменш спакойныя часы. У адрозненне ад папярэдніка на троне, пры якім канфесійныя канфлікты ўпершыню дасягнулі небяспечнай вастрыні, новы манарх імкнуўся зменшыць падставы ўнутраных хваляванняў. Зацвердзіўшы «Артыкулы заспакаення грэцкай веры» і афіцыйна прызнаўшы Кіеўскую праваслаўную мітраполію, ён пастулаваў нават утварэнне патрыярхату ў Кіеве. І дызуніты, і пратэстанты карысталіся фармальнай аўтаноміяй, яшчэ знаходзячы падтрымку сваіх праў на соймах і сойміках. Аднак «залаты спакой», як назвалі перыяд унутранага міру, што ўсталяваўся ў Рэчы Паспалітай напрыканцы панавання Ўладыслава IV (з 1638 г.), аказаўся нядоўгім і падманлівым, пратрываўшы толькі адно дзесяцігоддзе.

ІХ.2. Казацка-сялянская вайна

У канцы красавіка 1648 г. на Ўкраіне пачалося казацкае паўстанне на чале з Багданам Хмяльніцкім (1595—1657), абраным за гетмана Запарожскага Войска. Яго фармаванні разграмілі каронную армію ў першых жа бітвах пад Жоўтымі Водамі (15 траўня 1648) і Корсунем (26 траўня 1648), і паўстанне перарасло ў вялікую вызваленчую вайну. Казацкі рух хутка перакінуўся ў беларускія паветы Вялі-

Гетман Багдан Хмяльніцкі (1595—1657).

кага Княства Літоўскага. Трыумфальныя перамогі Хмяльніцкага сталі каталізатарам уздыму народных нізоў на барацьбу супраць паноў у басейне Дняпра і Прыпяці. Колькасць удзельнікаў «казацкай вайны» імкліва шырылася. Украінскі гетман і яго казацкая старшына мелі план стварэння сваёй дзяржавы, у межы якой хацелі ўключыць і тэрыторыі паўднёва-ўсходняй Беларусі, прынамсі, Падняпроўе і Палессе, таму былі асабліва зацікаўлены ў пашырэнні руху на гэтыя землі. Пачынаючы дзеянні. Багдан Хмяльніцкі засылаў на поўдзень ВКЛ сваіх людзей з універсаламі, у якіх заклікаў мужыкоў выступаць супраць паноў і дяхаў. Як правіла, з гэтымі пасланнямі

выпраўляліся выхадцы з Беларусі, якія добра ведалі людзей і мясцовасць. Следам гетман пасылаў і казацкія загоны, якія распачыналі ваенныя дзеянні. Сфера жаданага ўплыву Хмяльніцкага ў універсалах вызначалася «аж до Борисова и далей, до Бихова теж, Могилева и далей».

Першымі на Беларусь былі выпраўленыя палкоўнікі Максім Гладкі і Ілля Галота, потым — Галавацкі, Крывашапка, Нябаба, Хвеська ды інш. У чэрвені 1648 г. палкоўнік Галавацкі заняў Чарнігаў, Ноўгарад—Северскі і Старадуб, а 4 ліпеня ўвайшоў у Гомель. Тады ж Пінск быў заняты казакамі Гладкага, а на Магілёўшчыне пачаў дзейнічаць Крывашапка.

З'яўленне казацкіх загонаў Галавацкага, Крывашапкі, Мікуліцкага, Гаркушы ды іншых, у складзе якіх было нямала беларусаў (сярод палкоўнікаў Хмяльніцкага многія таксама мелі беларускае паходжанне, прыкладам — Бутрым, Грамыка, Крычэўскі, Ждановіч, Нячай, Сакалоўскі, Хведаровіч), выклікала масавае далучэнне да іх найбяднейшага сялянства і мяшчанства. Ужо летам 1648 г. на поўдні і ўсходзе Беларусі пачалася шырокая ўзброеная барацьба казацка—сялянскіх аддзелаў супраць шляхты, купцоў, магнатаў ды каталіцкага духавенства. Узброіўшыся, сяляне дзейнічалі і самастойна, громячы галоўным чынам маёнткі сваіх паноў, рабуючы двары, знішчаючы падатковыя дакументы і рэестры.

Да восені жыхары гарадоў Гомеля, Мазыра, Лоева, Рэчыцы і Турава «ўсе паказачыліся і пакляліся адзін другому стаяць да апошняга». Казакі авалодалі таксама Брагінам, Бабруйскам і Чэрыкавам, пагражалі Слоніму і Берасцю. Як сведчыў сучаснік падзей Казімір Піліп Абуховіч, «...той агонь, праз гультайства ад купы Хмяльніцкага запушчаны, так далёка заняўся, што паветы Старадуб, Рэчыца, Мазыр, Пінск, Берасце ды іншых замкаў нямала на Белай Русі дашчэнту знішчана». Казацкія загоны сягалі нават пад Магілёў і Оршу. Падканцлер Казімір Леў Сапега ледзь паспеў прыслаць жаўнераў і боезапасы ў свой Стары Быхаў, абложаны сіламі Гаркушы і Пабалайлы. Акрыленае поспехамі, казацкае войска паспрабавала нават здабыць горад Слуцк — найбуйнейшую на той час фартэцыю Вялікага Княства. Аднак тут яно само было атакавана і мусіла ратавацца ўцёкамі. Згодна са сведчаннямі хронікі Натана Гановера, слуцкі гарнізон і мяшчане не толькі абераглі яўрэяў мясцовай абшчыны, але і разграмілі казацкі аддзел, высланы на яе знішчэнне.

У ахопленых хваляваннямі раёнах стрыжнёвай і арганізацыйнай сілай узброеных фармаванняў заставаліся казакі, да якіх актыўна далучаліся ці сімпатызавалі ім мясцовыя прыгонныя сяляне ды беднае мяшчанства. Сацыяльныя вярхі грамадства былі ўжо фактычна апалячаныя (прынамсі моўна), таму антышляхецкі рух набыў тут, як і

на Ўкраіне, выразную антыпольскую скіраванасць. Паўсюдна ў занятых казакамі раёнах бязлітасна пераследаваліся жыхары як каталіцкага, так і іудзейскага веравызнанняў. Згаданы вышэй Казімір Піліп Абуховіч занатаваў у дыярыушы, што «шляхта — адны трупам ляглі,

Януш Радзівіл, гетман палявы (з 1646) і вялікі (1654—1655). Медзярыт В.Хондзіуса.

іншыя выгнанне цяжкае церпяць, па чужых краях туляючыся». Падобна як на тэрыторыі Ўкраіны, у Гомелі, Пінску і іншых гарадах Беларусі ад казакоў загінулі тысячы яўрэяў.

Вялікае Княства Літоўскае на момант пачатку казацкай вайны не мела ніякай сталай арміі, а дзяржаўны скарб быў практычна пусты. Многа перапужанай шляхты ратавалася ўцёкамі ўглыб краіны. Састарэлы вялікі гетман Ян Кішка самаўхіліўся ад спраў, і войска пачаў ствараць палявы гетман князь Януш Радзівіл. Сабраць грошы на жаўнераў можна было толькі пасля ўхвалення падаткаў соймікамі і галоўным з'ездам (канвакацыяй), на што патрабаваўся немалы час. Таму з боку вярхоўнай улады Вялікага Княства рэакцыя на паўстанне была запозненай.

Віленская канвакацыя ў чэрвені 1648 г. ухваліла каштарыс на 6—тысячнае войска (потым лічба была зменшана да 5000), але збор харугваў прызначаўся толькі на пачатак верасня, а многія паветы вырашылі не аддаваць сваіх жаўнераў пад булаву гетману, а пакідаць на варце сваіх межаў. Толькі ў ліпені супраць казакоў на паўднёвы захад Беларусі вырушылі першыя фармаванні, нанятыя гетманам на ўласны кошт — харугвы Ўладыслава Халецкага, харужага Яна Паца, пісара Ўладыслава Валовіча і стражніка Грыгора Мірскага. Паспалітае рушанне Аршанскага павета разам з фармаваннямі мяшчан

распачало дзеянні супраць казакоў каля Быхава і Стрэшына. У лістападзе бунтаўнікоў удалося выбіць з Чэрыкава. Аднак харугвы Валовіча каля Рэчыцы, а Мірскага пад Горвалем былі разгромлены казакамі. Дамагліся яны поспехаў і ў іншых сутычках. Так, у Кобрыне атаман Максім Гладкі разбіў драгунаў стольніка Вінцэнта Гасеўскага, а каля Чэрыкава ад Крывашапкі пацярпела харугва полацкай шляхты на чале з князем Лукомскім.

На пачатку восені палявы гетман Януш Радзівіл сабраў пад Глускам нанятае дзяржаўнае войска — 4 тыс. наймітаў і каля 1 тыс. павятовых жаўнераў, чаго было яўна недастаткова для паспяховых дзеянняў. Радзівіл выдаў тут «вайсковыя артыкулы», у якіх патрабаваў ад жаўнераў цярпімасці і спакою, аберагання незамешаных у бунце сялян. Раздзяліўшы наяўныя харугвы на дзве групы, гетман адправіў першую да Старога Быхава, другую — пад Рэчыцу, а сам паспяшаўся на элекцыйны сойм у Варшаву.

У кастрычніку 1648 г. войска стражніка Грыгорыя Мірскага заатакавала Пінск, жыхары якога, баючыся кары, дамовіліся з казакамі бараніцца да апошняга. Абарона горада была настолькі адчайнай, што спатрэбіліся амаль суткі, каб пасля ўварвання канчаткова падпарадкаваць яго. Частка казацкай конніцы, падпаліўшы драўляную забудову места, здолела ўцячы берагам Прыпяці, а для пінчан настаў трагічны час: горад на два дні быў аддадзены «на агонь і рабунак». «Уціхамірванне» палескай сталіцы абярнулася яе вялікай трагедыяй. Нават канцлер Альбрэхт Радзівіл наракаў на братанка—гетмана, што той дазволіў наймітам знішчыць горад і спустошыць усё пінскае староства.

Акрыленыя чарговай гучнай перамогай Хмяльніцкага пад Піляўцамі (23 кастрычніка 1648), казакі ўвосень дзейнічалі ўсё актыўней, што адчувалася і ў Паўднёвай Беларусі. Князь Януш Радзівіл пасля элекцыйнага сойма з'явіўся на пачатку 1649 г. у Берасці, адкуль ужо 20 студзеня павёў армію на ўтаймаванне бунту. Яго 4—тысячная дывізія трыма калонамі рушыла па мяжы з Валынню на ўсход. У Нобелі да гетмана далучылася войска стражніка Мірскага, і армія пайшла на Давыд—Гарадок і на Тураў. 5 лютага Радзівіл дайшоў да пакінутага паўстанцамі Турава, а 7 лютага ўжо быў пад Мазыром.

Мазыр абараняў казацкі палкоўнік Міхненка, засланы Хмяльніцкім. Прапанову капітуляваць ён адхіліў. Тады гетман кінуў войска на штурм. Першы прыступ быў адбіты, аднак у другім, у якім удзельнічала і спешаная кавалерыя, жаўнеры захапілі шанцы,

знеслі вастракол і выбілі брамы для конніцы. Харугвы ўварваліся ў горад і завязалі бой з абаронцамі, большая частка якіх палегла ў сечы. Штурм, пачаты раніцай, ледзь скончыўся ноччу. На два дні ўзяты Мазыр быў аддадзены на рэквізіцыю войску.

Ад Мазыра Радзівіл павярнуў на поўнач і ўжо ў канцы лютага стаяў пад Бабруйскам, у якім засеў загон атамана Паддубіча. Аблога доўжылася некалькі тыдняў, пакуль бабруйчане праз сваіх парламенцёраў не папрасілі прыняць іх капітуляцыю. Гетман паставіў

Аблога Бабруйска войскам Я.Радзівіла. Малюнак А. Ван Вестэрфельда. Сярэдзіна XVII ст.

умовы: каб усе жыхары па адным выйшлі за валы, здалі зброю і ключы ад брамаў, а таксама выдалі кіраўнікоў бунту і ўсіх, хто служыў пад казацкай харугвай. Бабруйчане прынялі гэтыя ўмовы і практычна здалі казакоў у рукі Радзівіла. Пасля капітуляцыі Бабруйска гетман стрымаў слова і не дазволіў жаўнерам рабаваць горад. «Пахолка аднаго за адну хустку, якую быў узяў... загадаў на браме павесіць, хустку пры ім паклаўшы», — адзначыў у мемуарах шляхціч Самуэль Маскевіч. Падазраваных ва ўдзеле ў бунце сурова пакараў: 9 чалавек было пасаджана на палю, 40 — засуджана на смерць, у 270 казакоў загадаў адсекчы правую руку, якая трымала зброю.

Пакінуўшы Рэчыцу і Гомель, паўстанцы адступілі далей на Ўкраіну, куды праз Прыпяць збіраўся пераходзіць і Януш Радзівіл. Акурат тады паміж Багданам Хмяльніцкім і каралём Янам Казімірам было заключана перамір'е, што і завяршыла першую антыказацкую кампанію ў Беларусі.

Хмяльніцкі выкарыстаў перамір'е для мабілізацыі сілаў на далейшую вайну. Украінскаму гетману, які ўзнаўляў ваенныя дзеянні супраць кароннага войска, важна было затрымаць армію Вялікага Княства ў Беларусі, не дапусціць яе да супольных аперацый з палякамі. Таму на заслону Ўкраіны з поўначы Хмяльніцкі выстаўляў значныя сілы. Ужо на пачатку чэрвеня 1649 г. яго казакі спрабавалі авалодаць Гомелем. Палкоўнікі Ліцвіненка, Паповіч і Гаркуша шматразова штурмавалі горад, аднак не здолелі зламаць абарону, чынны ўдзел у якой бралі і мяшчане. Але і Януш Радзівіл усю вясну энергічна рыхтаваўся да вайны. Востра не хапала грошай не толькі для найму новых харугваў, але і для выплаты жолду старым, што знаходзіліся ў абозе. Тым часам жаўнеры пагражалі, што, не атрымаўшы заслужанай платы, кінуць службу. Кароль жа патрабаваў ад Радзівіла прыслаць палову войска ВКЛ у Карону. Падтрыманы сваімі сенатарамі, князь адмовіўся падпарадкавацца волі манарха, бо падзел арміі і вывад яе з краіны супярэчыў прававым нормам ВКЛ.

На лета 1649 г. гетман сабраў каля 6 тыс. войска пад Рэчыцай. Сам з'явіўся ў абозе на пачатку ліпеня і стаў рыхтаваць марш на Ўкраіну. Каб затрымаць Радзівіла ў Беларусі, у чэрвені Хмяльніцкі накіраваў на Палессе 3-тысячны загон Іллі Галоты, сілы якога павялічылі сяляне, а следам прыслаў палкоўніка Галавацкага. Галота сходу заатакаваў харугвы Валовіча, што стаялі ў Загаллі. Але хоць сілы казакоў нашмат пераўзыходзілі загальскі абоз, яны пацярпелі паразу, а сам Галота загінуў у сечы. Галавацкі са сваім алдзелам натрапіў на засаду пад Рэчыцай і быў схоплены Мірскім.

Кіеўскі палкоўнік Міхаіл Крычэўскі. Пасмяротная маска.

Каб паправіць становішча, Хмяльніцкі спешна паслаў 12 тысяч на чале з палкоўнікам Пабадайлам для блакавання пераправы за ўпадзеннем Сажа ў Дняпро, а потым яшчэ палкоўніка Міхаіла Крычэўскага, у фармаваннях якога было да 15 тыс. казакоў, да якіх далучыліся тысячы чэлядзі і мясцовага сялянства, так што разам налічвалася каля 30 тыс. Князь Радзівіл збіраўся пачаць марш на Кіеў і стаў канцэнтраваць сілы для пераправы пад Лоевам. Пра набліжэнне Крычэўскага ён даведаўся 25 ліпеня і змяніў план дзеянняў. Але Крычэўскі дзейнічаў настолькі імкліва, што з'явіўся пад Лоевам нечакана і 31 ліпеня сходу ўдарыў на абоз непрыяцеля. Радзівіл здолеў адбіць націск загонаў Крычэўскага і кінуў харугвы ў контратаку, прымусіўшы казакоў спачатку схавацца ў лесе, а потым ратавацца ўцёкамі. 5-тысячная армія Радзівіла цалкам разграміла прынамсі ўтрая большыя сілы славутага палкоўніка: казацкае войска перастала існаваць, табары былі захопленыя, а сам Крычэўскі, паранены, памёр у абозе гетмана. Гэты лоеўскі трыумф князя Радзівіда потым услаўдяўся мастакамі на карцінах і шпадерах. пра што парупіўся сам Януш.

Аднак і Радзівіл пасля Лоева не рушыў далей на Ўкраіну, хоць гэтага зноў запатрабаваў кароль. У бітве зусім растраціліся боезапасы, а край вакол быў настолькі спустошаны, што жаўнер не мог здабыць ніякай жыўнасці. Вайну нечакана перапыніў Збораўскі мір. Згодна з яго ўмовамі, казакі мусілі пакінуць нават тыя замкі ВКЛ, у якіх яшчэ мелі свае залогі. І ўвесь наступны 1650 г. на Беларусі прайшоў без істотных ваенных сутычак. Подыхам казацкай вайны сталі летнія хваляванні сялян, але яны былі хутка ўтаймаваныя.

Рыхтуючыся да наступнага этапу вайны, украінскі гетман сканцэнтраваў вясною 1651 г. у Чарнігаве і Чарнобылі каля 50 тысячаў казакоў. Камандуючы гэтай групоўкі палкоўнік Марцін Нябаба мусіў узяць на сябе войска ВКЛ, не прапускаючы яго на Ўкраіну. Як і раней, Ян Казімір у 1651 г. зноў запатрабаваў ад Януша Радзівіла прыслаць войска ВКЛ пад камандаванне караля для дзеянняў на Ўкраіне, але гетман чарговы раз не падпарадкаваўся каралю і рыхтаваў свой марш на Кіеў.

Ваенныя дзеянні ўзнавіліся ў траўні 1651 г. наступленнем кароннай арміі на чале з Янам Казімірам. Багдан Хмяльніцкі, зноў клапоцячыся пра бяспеку паўночных межаў, выслаў супраць Радзівіла Марціна Нябабу. Сямітысячны загон казакоў на чале з Забелам рушыў на Гомель, а чатырохтысячны Шохава —

на Рослаў і Крычаў. Аднак фартуна адвярнулася ад іх. Калі Рослаў казакам хутка ўдалося заняць, дык Крычаў паспяхова адбіўся. Палкоўнік Забела марна спрабаваў здабыць Гомель, які разам з гарнізонам актыўна абаранялі мяшчане. 6 ліпеня пад Лоевам былі разгромлены галоўныя сілы на чале з палкоўнікам Марцінам Нябабам. Украіна засталася адкрытая, але Радзівіл не спяшаўся наступаць. Толькі ў канцы ліпеня 1651 г., пасля цяжкай паразы ўкраінскіх казакоў пад Берасцечкам 10 ліпеня 1651

Ян Казімір Ваза, кароль і вялікі князь (1648—1668).

г., дзе Хмяльніцкі страціў палову сваёй арміі, ён распачаў марш на Кіеў. З жніўня армія ВКЛ стаяла пал спенамі самага старажытнага горада Русі, а ўжо на наступны дзень увайшла ў Кіеў — без бітвы! Кіяўляне папрасілі сваіх палкоўнікаў адразу вывесці войска, каб у бітве не руйнаваць горада. Потым армія ВКЛ злучылася з польскай, рыхтуючыся да генеральнай бітвы з казакамі. Аднак абышлося без яе, паколькі Берасцечка карэнным чынам змяніла сітуацыю. У цяжкіх Ўкраіны ўмовах для Хмяльніцкі мусіў пагадзіцца на чарговае замірэнне. Белацаркоўскі трактат аб пе-

рамір'ї, падпісаны 18 верасня 1651 г., патрабаваў вывесці ўсе казацкія фармаванні з Беларусі. Рэалізацыя гэтай умовы пакінула беларускіх сялян без арганізацыйнай ваеннай сілы, што само па сабе абумовіла супакаенне краю.

У выніку ваенных дзеянняў вялізныя абшары паўднёва ўсходняй Беларусі былі спустошаныя і выпаленыя. Асабліва пацярпелі Мазырскі, Пінскі, Рэчыцкі паветы, а таксама Берасцейшчына. Зважаючы на цяжкі эканамічны стан гэтых зямель, сойм Рэчы Паспалітай яшчэ ў 1649 г. зменшыў падаткі або зусім

звольніў ад іх шэраг паўднёвых паветаў Беларусі. Антыфеадальная па сваёй сутнасці казацка-сялянская вайна 1648—51 г. у Беларусі (хоць разам з рэгулярным войскам на баку гетмана Радзівіла супраць паўстанцаў вяло барацьбу і фармаванне мяшчан ды дробнай праваслаўнай шляхты) была складовай часткай вызваленчай вайны на Ўкраіне. Тут яна не мела такіх дзейных сілаў, такога маштабу і дынамікі развіцця, як на Кароннай Русі, ды з'яўлялася хутчэй серыяй лакальных паўстанняў. У Беларусі не было мясцовага казацтва — арганізаванай ваеннай сілы як галоўнага суб'екта згаданай вайны. Мясцовыя паказачаныя сяляне не маглі мець ні каардынацыі дзеянняў, ні свайго арганізацыйнага цэнтра. Таму казацка-сялянскую вайну 1648—1651 г. немагчыма разглядаць як самастойную з'яву беларускай гісторыі. Аднак па маштабах яна была, несумненна, самай масавай у гісторыі Беларусі адкрытай узброенай барацьбой ніжэйшых слаёў народа супраць сацыяльнага прыгнёту.

ІХ.3. Маскоўскае нашэсце

За казацкай вайной на Ўкраіне ўважліва сачыў маскоўскі ўрад, які паступова мяняў свае адносіны да яе. Калі ў 1648 г. цар Аляксей Міхайлавіч загадваў сваім ваяводам дзейнічаць супраць казакоў, дык пасля бітвы пад Батогам, дзе казакі 2 чэрвеня 1652 г. узялі рэванш за Берасцечка і разбілі лепшыя польскія сілы, яго стаўленне да падзей на Ўкраіне адкрыта змянілася. Цар стаў разглядаць Хмяльніцкага як саюзніка. Вайна ўкраінскіх казакоў з Каронай зацягвалася і знясільвала апошнюю, што стварала зручную сітуацыю для ўмяшання і нанясення вырашальнага ўдару па Рэчы Паспалітай.

Пачынаючы з сакавіка 1653 г. Маскоўскае царства пачало актыўна рыхтавацца да вайны. У еўрапейскіх дзяржавах закуплялася зброя, наймаліся афіцэры, вялася дыпламатычная прапаганда. Пасля Пераяслаўскай Рады, якая 8 (18) студзеня 1654 г. прыняла рашэнне пра пераход Украіны пад царскую «высокую руку», вайна Масквы з Рэччу Паспалітай стала непазбежнай.

Галоўны ўдар цар вырашыў нанесці па землях Беларусі. У траўні 1654 г. тры вялікія групоўкі ягонай арміі — з Вялікіх Лукаў, Вязьмыі Бранска — уварваліся ў межы Вялікага Княства. На дапамогу ім з поўдня ў Беларусь вырушылі высланыя Хмяльніцкім 20 тыс.

украінскіх казакоў на чале з наказным гетманам Іванам Залатарэнкам. Разам у фармаваннях, якія ўварваліся у Беларусь, налічвалася блізу 100 тыс. чалавек.

Вялікае Княства Літоўскае зусім не падрыхтавалася да вайны. Памежныя гарады і замкі на Дзвіне і Дняпры засталіся непадпраўле-

ныя, а іх залогі— непавялічаныя. Да лета 1654 г. дзяржава не мела нават вялікага гетмана, бо кароль марудзіў з прызначэннем на гэтую пасаду Януша Радзівіла. Усё войска, сабранае ўрэшце Янушам Радзівілам для абароны краю, не перавышала 10—12 тыс. Пры такой дыспрапорцыі сілаў цяжка было спадзявацца на поспех.

Маскоўскі ўрад імкнуўся выкарыстаць у вайне канфесійную праблему і нейтралізаваць або нават схіліць на свой бок праваслаўнае жыхарства Беларусі. Дзеля гэтага ў край пасылаліся царскія граматы, якія даводзілі, што

Цар Аляксей Міхайлавіч (1645—1676) перад брамай Масквы. Медзярыт другой паловы XVII ст.

Аляксей Міхайлавіч пачынае вайну ў імя абароны «святой восточной церкви греческого закона», і заклікалі праваслаўных выступаць разам з царскім войскам супраць «проклятых ляхов». Ігумен полацкага манастыра Афінаген Крыжаноўскі стараўся запэўніць маскоўскія ўлады, што як толькі цар прыйдзе з арміяй, дык «белорусцы де, сколько их есть, все в те поры восстанут на ляхов заодно». У некаторых месцах прапаганда такі дасягнула пэўнага поспеху, асабліва на самым пачатку вайны. Але ў цэлым цар не атрымаў ад насельніцтва Беларусі чаканай падтрымкі.

Выступіўшы насустрач галоўнай маскоўскай арміі на ўсход Беларусі, вялікі гетман Януш Радзівіл у жніўні 1654 г. выйграў першую бітву пад Шкловам, але потым быў заціснуты каля Цяцерына на Друці і разгромлены. У пакінутым без абароны краі царскія вая-

воды займалі горад за горадам. За першы год вайны яны авалодалі абшарамі па Дняпро на ўсходзе і па Дзвіну— на поўначы Беларусі. Шэраг беларускіх гарадоў на пачатку вайны капітуляваў. Гэта Магілёў, Новы Быхаў, Шклоў, Крычаў, Невель, Чавусы, а таксама Полацк, у якім мужна абаранялася толькі залога замка. Некаторыя здаліся пад уплывам прапаганды Канстанціна Паклонскага— беларускага шляхпіча, які перайшоў на бок цара, стварыў мясцовы

казацкі полк і меў даручэнне схіляць гарады да здачы маскоўскаму войску. На рахунку Паклонскага былі капітуляцыі Магілёва, Гораў, Горак і Шклова. Аднак большасць гарадоў упарта адбівалася. Асабліва паказальнай была абарона Віцебска, якую трымала ў асноўным мяшчанства, а таксама Дуброўны, Гомеля і Смаленска. А Стары Быхаў так і застаўся няскораны. Цар жа загадваў ваяводам бязлітасна караць тыя гарады, якія не паддаюцца ім адразу — у навучанне іншым. І калі ваявода Аляксей Трубяцкой захапіў Меціслаў штурмам, ён пабіў ці вывеў у палон амаль vcix, хто хаваўся ў замку, а горад знішчыў. Калі Дуброўна пачала абараняцца, а потым, не маючы палмогі. капітулявала, — усіх яе жыха-

Таварыш гусарскай харугвы. Малюнак–рэканструкцыя.

роў забралі ў няволю, горад спалілі, нават валы скапалі.

Зімою 1654/55 г. Януш Радзівіл паспрабаваў вярнуць страчаныя землі і арганізаваў контрнаступ. Харугвы Вялікага Княства вызвалілі некалькі гарадоў у Падняпроўі, аднак галоўнай дняпроўскай цвярдыняй Магілёвам так і не авалодалі. Вясной жа пачаўся другі паход царскіх ваяводаў. Не маючы іншай магчымасці ўратаваць Вял-

ікае Княства, вялікі гетман разам з стрыечным братам Багуславам Радзівілам звязаўся з каралём Швецыі Карлам X Густавам (1654—1660) і папрасіў яго пратэкцыі. Першае пагадненне аб шведскай апецы было заключана ў жніўні, але яго ўмовы не задаволілі большасць паноў і шляхты. Тады з удзелам шведскага генерала Габрыля Магнуса Дэлагардзі ў Кейданах быў падрыхтаваны новы праект пагаднення, якое дэкларавала ўступленне ВКЛ у раўнапраўную унію са Швецыяй і прызнанне шведскага караля вялікім князем літоўскім. У кастрычніку акт Кейданскай уніі, які фактычна разрываў Люблінскую унію з Каронай, падпісала больш за тысячу чалавек, аднак большасць шляхты і войска ВКЛ захавалі вернасць каралю Яну Казіміру.

Тым часам маскоўскае войска і ўкраінскія казакі 3 ліпеня 1655 г. занялі Менск і рушылі проста на Вільню. 8 жніўня амаль безабаронная сталіца дзяржавы была захопленая, абрабаваная і выпаленая. Толькі ўвосень, пасля спусташальнага рэйду Залатарэнкі і Трубяцкога цераз Беларускае Панямонне, ваенныя дзеянні прыпыніліся. Аляксей Міхайлавіч планаваў яшчэ павесці войска з Вільні на Варшаву, але ў Карону ўжо ўступілі шведы, якія ў чэрвені таго ж года пачалі вайну супраць Яна Казіміра Вазы.

Так амаль уся тэрыторыя Беларусі (за выняткам раёнаў Палесся, Берасцейшчыны і Панямоння) ужо на другі год вайны апынулася пад акупацыяй. На занятай тэрыторыі непакорнымі заставаліся некалькі фартэцый, у прыватнасці, Слуцк, Ляхавічы, Стары Быхаў. Увосень 1655 г. 20—тысячная армія Трубяцкога зацята штурмавала слуцкую цвержу, потым яе спрабавалі здабыць казакі Залатарэнкі — і марна! Гарадскія сцены аднолькава мужна і суладна баранілі праваслаўныя і уніяты, іудзеі і пратэстанты. Такое адзінства жыхароў Беларусі незалежна ад іх этнічнага паходжання і канфесійнай прыналежнасці, прадэманстраванае ў той вайне (прыклады Віцебска, Дуброўны, Слуцка, Старога Быхава), было супольнай абаронай сваёй дзяржавы і выявіла грамадзянскасць нашых далёкіх продкаў.

Пасля захопу Вільні,палічыўшы ліквідацыю Вялікага Княства Літоўскага як дзяржавы і анексію яго зямель справай вырашанай, маскоўскі ўрад пайшоў на часовае замірэнне з Каронай Польскай для вядзення супольнай вайны супраць Швецыі. Паміж Масквой і Варшавай пачаліся перамовы, якія скончыліся 3 лістапада 1656 г. падпісаннем двухгадовага перамір'я ў Немежы, што пад Вільняй.

Беларускія землі, занятыя царскім войскам, адразу ж ператвараліся ў правінцыю Маскоўскай дзяржавы. У Маскве для кіравання імі спецыяльна быў створаны Прыказ Вялікага Княства Літоўскага. Акупацыйную ўладу ў Беларусі ўвасаблялі вая-

Палкоўнік. Паводле Яна Норбліна.

воды. Каб выклікаць лаяльнасць мясцовага насельніцтва, цар пакідаў гарадам магдэбургскае права, раздаваў ахоўныя граматы, якія мусілі аберагань іх ал маскоўскіх жа ратнікаў, усяляк падтрымліваў лаяльную да яго шляхту. У канфесійнай палітыцы акупацыйныя ўлады кіраваліся прынцыпамі: «жидам в Белой Руси не быть и жития никакого не имети», «униатам не быть», «костелам не быть, а петь в домех». Так што поўнае права на існаванне ў падкантрольных маскоўскім уладам раёнах мела толькі праваслаўная царква. Цар усяляк імкнууся ўмацаваць

і пашырыць яе, аддаючы будынкі і маёмасць уніятаў ды каталікоў. Такім чынам, унія апынулася па—за законам, каталіцкі культ абмяжоўваўся да прыватных дамоў шляхты і мяшчанства, а праваслаўе насаджвалася. Усе жыхары занятых раёнаў пераводзіліся ў праваслаўе або на месцы, у Беларусі, або перахрышчваліся ў палоне, у Маскоўскім царстве. Аднак нават прыналежнасць да праваслаўнай царквы не магла ўберагчы насельніцтва ад марадзёрства і гвалту маскоўскіх ваяўнікоў. Тыя рабавалі, забіралі ў няволю ўсіх без разбору. Здаралася, нішчылі і праваслаўныя храмы, забівалі праваслаўных папоў. Да цара з першых месяцаў вайны пайшлі шматлікія скаргі ад адзінавернага яму духавенства Беларусі, але спыніць гвалт, які чыніла маскоўскае войска, было немагчыма нават самому Аляксею Міхайлавічу.

Хоць праваслаўная царква ў Беларусі актыўна супрацоўнічала з новымі ўладамі, царская адміністрацыя трымала яе пад пільным наглядам. Дзеля большай надзейнасці сюды прысылалі святароў з Маскоўскай дзяржавы. Урад Аляксея Міхайлавіча ставіў на мэце перападпарадкаваць праваслаўную епархію Беларусі свайму патрыярхату. Гэтай задачай у гады вайны займаўся нават Прыказ тайных справаў.

Асобнай задачай акупацыйных уладаў быў вывад мясцовага насельніштва ў Маскоўскае царства. Паводле сведчанняў патрыярха Нікана, Аляксей Міхайлавіч планаваў вывесці і пасяліць у сваіх землях не менш за 300 000 беларусаў. Паляванне на людзей ды іх вывад у царства набылі характар дзяржаўнай праграмы. Кожны маскоўскі памешчык ці нават мешчанін мог прыехаць у Беларусь да царскага войска і купіць тут у ратнікаў патрэбную колькасць палонных за мізэрную плату — па 3—5 рублёў за чалавека. Права валодаць нявольнікам як прыватнай уласнасцю афармлялася простай рэгістрацыяй у паланянічнай кнізе ці ў халопскім прыказе. Яшчэ прасцей гэта дасягалася простым перахрышчваннем палоннага ў праваслаўе. Запісы ў паланянічных кнігах сведчаць, што ў няволю браліся пераважна маладыя жанчыны і дзеці ва ўзросце ад 10 да 16 гадоў, а часта — цэлыя сем'і. Асобнай групай палонных былі рамеснікі, якіх вышуквалі спецыяльна. Іх пераманьвалі высокім заробкам або забіралі сілай. Калі горад здабывалі штурмам, то рамеснікаў выводзілі ў палон у першую чаргу. Такім шляхам у Маскве апынуліся высокакваліфікаваныя кавалі, збройнікі, замочнікі ды іншыя майстры з самых розных гарадоў Беларусі, а на Валдаі — кафляры з Дуброўны, Мсціслава і Шклова і інш. Адначасова з масавым вывадам карэннага насельніцтва ў Маскоўскую дзяржаву цар спрабаваў сяліць у беларускіх гарадах сваіх ратнікаў на сталае жыхарства. У Полацку і Віцебску, напрыклад, ім адводзіліся спецыяльныя пляцы пад слабоды, а з казны вызначаліся грошы на будаўніцтва двароў.

У выніку баявых дзеянняў і гаспадарання чужога войска акупаваныя землі Беларусі былі ператвораны ў пустэчу. Праехаўшы дарогамі Панямоння, каралеўскі сакратар Стэфан Мядэкша яшчэ ў 1655 г. адзначыў у сваім дыярыушы, што там «трупаў па дарогах поўна, вёскі, мястэчкі, сядзібы папаленыя, беднай хаткі цяжка пабачыць цэлай». Сведкі пісалі пра цэлыя паветы як пра «пустыя і выпаленыя». А расстаўленыя ў Беларусі царскія залогі нават пад час замірэння наязджалі на маёнткі і вёскі, чынілі гвалт і рабавалі жыхароў.

Ад мноства непахаваных трупаў людзей і жывёл пачалася эпідэмія чумы. Яна суправаджалася страшным голадам, выкліканым ваеннымі спусташэннямі. Людзі елі сабак і кошак, месцамі даходзіла нават да канібалізма. Слуцкі шляхціч Ян Цадроўскі, які перажыў тыя падзеі, пісаў у дыярыушы, што памерлыя проста ляжалі паўз дарог, іх нават не было каму пахаваць.

Акупаваны беларускі край перажываў ці не самыя трагічныя часы сваёй гісторыі. «Навошта столькі крыўды, крадзяжу, пакутаў і забойстваў у гарадах і вёсках, у лясах і на палях, за што ў кожным месцы чуецца плач і ліюцца слёзы?» — адчайна пытаўся ў маскоўскіх ваяводаў праваслаўны ўладыка, епіскап полацкі і віцебскі Каліст.

ІХ.4. Рух народнага супраціву

Спусташэнні і голад, гвалт і масавы вывад людзей у няволю — усё гэта выклікала на беларускай зямлі шырокі рух народнага супраціву. Ён пачаўся адразу пасля з'яўлення маскоўскага войска ва ўсходніх паветах дзяржавы. Ужо ў ліпені 1654 г. там сталі ўтварацца сялянскія аддзелы самаабароны, якія ўзяліся ахоўваць свае вёскі і мястэчкі, пе-

рашкаджаць акупантам выводзіць у палон мясцовае насельніцтва. У дакументах царскай адміністрацыі супраціўленцаў называлі «шышамі». На пачатку вайны найбольш актыўны партызанскі рух разгортваўся на Смаленшчыне і каля Мсціслава, а таксама ў раёнах Магілёва, Віцебска і Полацка. Некаторыя лясныя фармаванні ўяўлялі з сябе даволі значную

Напад сялян на конніка. Гравюра XVII ст.

сілу і налічвалі па некалькі тысячаў чалавек, што дазваляла весці актыўныя ваенныя дзеянні. Прыкладам, 3-тысячны аддзел сялян з Калеснікаўскай воласці Мсціслаўскага павета ажыццявіў напад на

армію ваяводы Трубяцкога, калі тая аблажыла Мсціслаў, і прычыніў ёй сур'ёзныя страты. Мужыкі Полаччыны таксама ўступалі ў адкрыты бой з рэгулярным маскоўскім войскам. Нездарма цар ужо ў жніўні 1654 г. папярэджваў сваіх ваявод пра небяспеку раптоўных нападаў беларускіх партызан.

Зімою 1654/55 г., пад час наступальнай кампаніі Януша Радзівіла, народны рух супраціву на захопленых землях Беларусі актывізаваўся. Паўсталі валасныя сяляне Аршаншчыны, Віцебшчыны, Мсціслаўшчыны і Смаленшчыны. Сышоўшы ў лясы, яны рабілі засады на дарогах, нападалі на дробныя аддзелы маскоўскіх ратнікаў, бралі ў палон ваявод і перадавалі іх гетману. Цэнтрам самага актыўнага партызанскага руху на Мсціслаўшчыне была Калеснікаўская, а на Смаленшчыне — Любавіцкая і Мікулінская воласці. Зброяй партызанам служылі бердышы, косы ды вілы, радзей — стрэльбы. Колькасна аснову такіх лясных аддзелаў складалі сяляне, аднак уваходзіла ў іх і шляхта. Шляхцічаў, якія выконвалі ролю камандзіраў, часам прысылаў вялікі гетман. Некаторымі ж аддзеламі кіравалі сяляне, як, прыкладам, Якім Патапавіч на Мсціслаўшчыне. Партызаны Патапавіча вялі барацьбу не толькі з маскоўскім войскам, але нападалі і на шляхту, што прысягнула цару, хадзілі ваяваць тыя вёскі, якія перайшлі на бок Масквы.

Зімою 1655 г. цар Аляксей Міхайлавіч мусіў накіраваць на ўтаймаванне партызанаў усходнебеларускіх паветаў спецыяльнае карнае войска. Спайманых сялян білі пугамі і вешалі, іншым — адразалі насы і вушы ды адпускалі хадзіць па вёсках, каб застрашыць астатніх. Аднак рух не перапыняўся. Увесну 1656 г. барацьба мясповага насельніцтва супраць царскай адміністрацыі і прысяжнай шляхты зноў актывізавалася. Яна ахапіла раёны Менска і Барысава, потым перакінулася на Наваградчыну, а ў 1657 г. партызанскай вайной заняліся і ўсходнія ды паўночныя землі Беларусі. Уздыму антымаскоўскага руху ў Менскім ваяводстве ды ў Падняпроўі садзейнічала прысутнасць казацкіх аддзелаў Івана Нячая. Назваўшыся «беларускім палкоўнікам», яго сотнік Дзяніс Мурашка набраў у сваё войска мясцовых сялян ды ўзначаліў сапраўдную вайну супраць прысяжнай шляхты. Застрашаная шляхта вагалася і часам пераходзіла назад на бок Рэчы Паспалітай, што здаралася, прынамсі, ва ўсходніх раёнах Беларусі.

Узросшыя сілы дазволілі партызанскім аддзелам ужо ў 1657 г. перайсці да больш маштабных дзеянняў. Яны ўзялі пад кантроль усю Магілёўшчыну. Праз год, калі ў лясы масава пайшла мясцовая шляхта, якая раней прысягала цару, і ўзнавіліся шырокамаштабныя ваенныя дзеянні паміж арміямі Маскоўскай дзяржавы і Рэчы

Шляхціч. Паводле гравюры XVII ст.

Паспалітай, народна-вызваленчы рух у Беларусі дасягнуў вышэйшага, якасна новага этапу. Ідэя вызвалення ад тыраніі часова кансалідавала ў Беларусі прадстаўнікоў розных станаў сялян, мяшчан і шляхту. З далучэннем да руху шляхты, якая мела ваенны вопыт, партызанскія фармаванні актыўней пераходзілі да наступальных аперацый. Напрыклад, менская шляхта, аб'яднаўшыся з сялянамі, спрабавала авалодаць Менскам, партызаны Віцебшчыны вызвалілі Бешанковічы. Лукамль, Глыбокае. Віцебск быў цалкам заблакаваны аллзеламі сялян і шляхты. Мяшчане Мсціслава і Крычава пры падтрымцы казакоў Івана Нячая самастойна зліквідавалі ў сябе царскія залогі.

Каб ачысціць беларускае Падняпроўе ад казакоў Ня-

чая і мужыцкіх аддзелаў, цар у 1658 г. накіраваў туды буйныя сілы рэгулярнага войска з артылерыяй. Спецыяльная вайсковая экспедыцыя была выслана і на партызанаў Віцебшчыны. Маскоўскія ратнікі цалкам спальвалі вёскі ў партызанскіх зонах і бязлітасна распраўляліся са злоўленымі, аднак рух не перапыняўся. У шэрагу выпадкаў, як, прыкладам, у баі ў Бешанковічах, партызаны дамагаліся перамогі ў адкрытых сутычках з царскай арміяй.

Пасля падпісання Гадзяцкай дамовы 1658 г., трапна названай Наталляй Якавенка спробай казацкай Украіны «вярнуцца ў нармальны свет», па ўмовах якой гетманская Ўкраіна аддзялялася ад Масквы і далучалася да Кароны Польскай і ВКЛ як Вялікае Княства Рускае — трэці член Рэчы Паспалітай, раскватараваныя ў Беларускім Падняпроўі казацкія загоны Івана Нячая сталі адкрыта ваяваць супраць расійскага войска. І мясцовыя жыхары з канца 1650—х г. актыўней далучаліся да харугваў рэгулярнага войска Вялікага Княства Літоўскага. Менавіта вясковыя мужыкі складалі большую частку ў палку Гальяша Сурына, палову войска некаторых іншых палкоўнікаў.

Для канчатковага падпарадкавання Беларусі маскоўскі цар накіраваў сюды ўвосень 1659 г. вялікую армію на чале з князем Іванам Хаванскім. Бязлітасна ваюючы зямлю сваіх далёкіх продкаў, гэты нашчадак Гедымінавічаў дайшоў да Горадні і захапіў Берасце. Ягоныя ратнікі выпальвалі на сваім шляху ўсе гарадкі і вёскі, забівалі або забіралі ў палон жыхароў. Абараніць іх не было каму, бо армія Вялікага Княства дапамагала палякам ваяваць са шведамі. Толькі пасля падпісання Аліўскага міру са Швецыяй у 1660 г., які дазволіў Рэчы Паспалітай засяродзіць сілы на барацьбе з Масквой, у Беларусь былі вернуты дывізіі ВКЛ, а на дапамогу ім прыйшла каронная дывізія Стэфана Чарнецкага. Разам яны дазвання разграмілі войска Хаванскага ў 1660 г. у бітве каля Палонкі і ў 1661 г. пад Кушлікамі. Гэтыя перамогі змянілі ход вайны і адкрылі магчымасць перанесці дзеянні на тэрыторыю Маскоўскай дзяржавы. Аптымізм перадаваўся і простаму насельніцтву Беларусі. Полацкія сяляне ў 1661 г. па закліку наваградскага кашталяна Мікалая Юдзіцкага ўтварылі баявыя аддзелы і самастойна хадзілі ваяваць тэрыторыю Маскоўскай дзяржавы. Вясковы люд заўзята дабіваў рассеяныя пасля вялікіх бітваў рэшткі непрыяцельскага войска, помсцячы за рабункі і гвалт, як гэта было пасля бітвы пад Кушлікамі на Полаччыне ў 1661 г.

Імкненне пазбавіцца ўлады акупантаў ахапіла практычна ўсе сацыяльныя слаі, кансалідаваўшы грамадства вакол ідэі вызвалення і вяртання ранейшага ладу. Найбольш ярка гэта выявілася ў серыі антымаскоўскіх паўстанняў у беларускіх гарадах. У Магілёве мяшчане змовіліся і 1 лютага 1661 г. са зброяй у руках выступілі супраць маскоўскага гарнізона. Яны знішчылі ўвесь яго склад (2 тысячы чалавек), а ваяводаў перадалі каралю. Па прыкладзе Магілёва

ІХ. Ад велічы да заняпаду

самастойна зліквідавалі царскія залогі таксама жыхары Дзісны, Мсціслава, Себежа, Шклова, Гомеля, а ў 1664 г. — і Старога Быхава. Накінутая сілай на Беларусь царская ўлада гэтак жа сілай і скідалася пры актыўным удзеле мясцовага насельніцтва. Як адзначыў імператарскі дыпламат Аўгусцін Маерберг, які праязджаў тады землямі Беларусі, здзекі і гвалт масквіцян так адвярнулі ад іх сэрцы гэтага народа, што ён «выганяў іх са сваіх зямель з такой жа нянавісцю, з якім даверам калісьці прымаў».

Калі на пачатку вайны дзякуючы шырокай прапагандзе і ўдаламу выкарыстанню канфесійных супярэчнасцяў у Вялікім Княстве маскоўскі ўрад здолеў шмат у якіх месцах Беларусі нейтралізаваць праваслаўнае насельніцтва ці нават схіліць яго на свой бок, дык для часоў акупацыі стала больш характэрнай масавая барацьба мясцовага жыхарства супраць царскіх уладаў. Па прычынах і формах гэты рух быў блізкі да антышведскага паўстання 1656 г. у Жамойці, да партызанскай вайны польскага народа супраць шведаў у 1655—60 г., аднак ён застаецца пакуль малавядомы цяперашнім беларусам.

ІХ.5. Андрусава: вынікі вайны

Пасля працяглых і цяжкіх перамоў 20 студзеня 1667 г. у вёсцы Андрусава, што на ўсходзе Беларусі, на Смаленшчыне (цяпер тэрыторыя Расіі), камісары Рэчы Паспалітай і паслы Маскоўскай дзяржавы падпісалі дагавор аб міры на 13 гадоў і 6 месяцаў. Згодна з умовамі пагаднення ўсё Смаленскае і Чарнігаўскае ваяводствы, а таксама Старадубскі павет і ўкраінскія землі па левы бераг Дняпра адыходзілі да Маскоўскага царства. Паўночныя абшары Беларусі — Віцебшчына і Полаччына, а таксама Дынабург, Інфлянты і Правабярэжная Ўкраіна (Кіеў трэба было перадаць праз 2 гады, але царскі ўрад не выканаў гэтай умовы) вярталіся ў склад Рэчы Паспалітай. Тэрыторыя Вялікага Княства Літоўскага паменшылася з 370 да 312 тысяч кв. км. Пазней, згодна з дамовай 1678 г., маскоўскі ўрад вярнуў заселеныя пераважна беларусамі Невель, Себеж і Вяліж, і сфармаваная такім чынам мяжа паміж Расіяй і Вялікім Княствам Літоўскім заставалася амаль нязменнай да канца XVIII ст.

Тэкст Андрусаўскага замірэння прадугледжваў вяртанне палонных і культурных каштоўнасцяў, што масава вывозіліся ў гады вай-

ны з акупаваных тэрыторый, найперш з Беларусі. Аднак права вярнуцца на айчыну фармальна атрымлівала толькі невялікая частка палонных — духавенства, шляхта, жаўнеры, казакі, татары ды яўрэі. Асноўная ж маса выведзеных з Беларусі людзей (сяляне і мяшчане) заставалася ў Маскоўскай дзяржаве на ўсе гады замірэння. У чарговым трактаце, падпісаным у 1672 г., асобныя пункты агаворвалі вяртанне шляхты і вызваленне мяшчан, купцоў і рамеснікаў, але ні словам не згадвалі сялян. Ды нават і шляхцічы, якім фармальна дазваля-

лася выехаць дамоў, далёка не заўсёды маглі выкарыстаць гэтае права. Такім шляхам пасля вайны Маскоўская дзяржава пакінула сабе сотні тысячаў палонных і вывезеныя каштоўнасці, у тым ліку кнігі, царкоўныя ўпрыгажэнні, званы, гарматы і інш

Разасланыя па ўсім царстве, беларускія шляхцічы і мяшчане неслі службу ў самых далёкіх астрогах Сібіры. У некаторых гарадках, як, прыкладам, у Табольску ці ў Кузнецку, шляхта «літоўскага спісу» складала значную частку цэлай залогі (ад 10% да 30%). А выведзеным з Беларусі сялянам, якіх, дарэчы, у Маскоўскай дзяржаве называлі

Танец смерці. Выява з бернардынскага касцёла ў Кракаве. Другая палова XVII ст.

«літвой», «палякамі», «іншаземцамі» ды «панамі», і ліку не вялося. Іх сялілі ў малалюдныя раёны і пераводзілі ў халопства. Адзін толькі баярын Барыс Марозаў вывеў у свае вотчыны пад Маскву тысячы беларускіх мужыкоў з сем'ямі, робячы іх халопамі ўласных халопаў. У такое падвойнае халопства беларусы траплялі і ў іншых баярскіх вотчынах вялізнага царства.

Мноства паспалітага люду з Беларусі назаўсёды засталося ў шматлікіх гарадах і манастырах Маскоўскай дзяржавы. Найбольш жа выхадцаў з беларускіх зямель апынулася ў самой Маскве, дзе ў 1670—х г. яны складалі 10% ад усяго пасадскага насельніцтва. Гэта былі галоўным чынам высокакваліфікаваныя рамеснікі — кавалі,

сярэбранікі, краўцы, скурнікі, ганчары, збройнікі, шабельнікі ды інш. У адной толькі Збройнай палаце Крамля яшчэ пад час вайны, у 1660 г., ужо працавала 68 полацкіх і віцебскіх майстроў. Менавіта выведзеныя з Беларусі кафляры аздаблялі мноства маскоўскіх храмаў, Крамлёўскі палац ды Каломенскую рэзідэнцыю цара Аляксея Міхайлавіча. Затое ў беларускіх гарадах рамесная вытворчасць была настолькі падарваная, што даваеннага ўзроўню яе развіцця больш ніколі ўжо не ўдалося дасягнуць.

Для беларускага краю трынаццацігадовая вайна абярнулася самымі цяжкімі наступствамі. Ваенныя дзеянні і акупацыя давялі да катастрафічнага стану яго насельніцтва і гаспадарку. У межах прыкладна цяперашняй тэрыторыі Беларусі, паводле падлікаў

Пакалечаны вайной. З гравюры XVII ст.

польскага гісторыка Юзафа Можы, колькасць жыхароў зменшылася больш чым на палову: калі ў 1648 г. яно складала 2 млн. 900 тыс., дык у 1667 г. — 1 млн. 350 тыс. чалавек. Асабліва пацярпелі ўсходнія ды паўночныя паветы, у якіх не засталося і адной трэці даваеннага насельніцтва. Мястэчкі і вёскі былі папаленыя, гарады — абрабаваныя і пабураныя. Для аднаўлення гаспадаркі не хапала людзей, асабліва рамеснікаў, амаль зусім не засталося рабочай жы

вёлы. Каб хоць неяк паспрыяць аднаўленню зруйнаваных местаў сойм Рэчы Паспалітай вызваліў 20 гарадоў ад падаткаў і розных цяжараў. У самым глыбокім заняпадзе апынулася і сельская гаспадарка. Пасля вайны большая палова ранейшых плошчаў ворыўнай зямлі не апрацоўвалася, а ў найбольш пацярпелых раёнах доўгі час пусткаю ляжала амаль усё поле. Прыкладам, у Віцебскай эканоміі ў 1667 г. некранутымі засталіся 74% зямлі, у цэлым Мсціслаўскім ваяводстве — да 70%. І праз дзесяць паваенных гадоў становішча мала палепшыла-

Бітва з туркамі пад Хацінам у 1673 г.

ся. Напрыклад, у Дубровенскім графстве, Прапойскім і Крычаўскім староствах у запусценні былі блізу дзвюх трэцяў сялянскіх гаспадарак. Заставаліся бязлюднымі вёскі, колішняе ворыва зарастала хмызамі ды лесам. «У наваколлях галота, у некаторых вёсках няма ніводнага селяніна, валок не аруць. Сярод люду, што застаўся, пануе страшэнная галеча», — пісаў адміністратар маёнтка Смалявічы свайму гаспадару Радзівілу. Каб не памерці з голаду, сяляне часам і пасля вайны пакідалі свае абжытыя мясціны ды кіраваліся ў іншы край.

Без спецыяльных даследаванняў цяжка сказаць, калі Беларусь пераадолела наступствы той ваеннай катастрофы, калі выйшла з крызісу і ці пераадолела яго наогул. Цэлае стагоддзе ніяк не магло колькасна аднавіцца насельніцтва. Якасныя ж страты дэмаграфічнага патэнцыялу засталіся непапраўныя. Пазбаўленыя свайго вышэйшага стану і мяшчанства (гэтыя групы жыхарства пацярпелі больш за ўсіх),

беларусы ўжо тады сталі народам з няпоўнай сацыяльнай структурай, народам амаль наскрозь сялянскім.

Андрусаўскае пагалненне, што вяршыла самую знішчальную для Беларусі вайну, было своеасаблівым кампрамісам абодвух абяссіленых бакоў, патрэбным ім перад пагрозай асманскай агрэсіі. Некалькі артыкулаў трактата тычыліся непасрэдна ваеннага блоку Масквы і Варшавы супраць Турцыі і Крымскага ханства. Перасцярогі былі недарэмныя, бо ўжо ў 1672 г. пачалася вайна з Портай, што адразу прывяло да цяжкіх паражэнняў і стратаў. У 1673 г. іх ледзь кампенсавала бліскучая перамога вялікага гетмана Яна Сабескага пад Хацінам, дзе супольныя сілы Вялікага Княства і Кароны штурмам здабылі лагер турэцкай арміі. Вострая патрэба ў саюзніку па антытурэцкай кааліцыі пасля выратавання Вены ад туркаў (1683) і стварэння Святой Лігі стала адной з прычынаў падпісання «вечнага міру» паміж Масквой і Варшавай у 1686 г., вядомага як трактат Гжымултоўскага (па прозвішчы познанскага ваяводы Крыштафа Гжымултоўскага, які кіраваў пасольствам). За ўступленне Маскоўскага царства ў антыасманскую кааліцыю спатрэбілася прызнаць пастаянным усё тое, што ў Андрусаве лічылася часовым і кампрамісным. У выніку трактат Гжымултоўскага зафіксаваў буйную дыпламатычную паразу Варшавы і Вільні. 3—за слабасці Рэчы Паспалітай, выяўленай яшчэ ў Андрусаве, Расія ў 1668 г. узаконіла свае заваёвы і замацавала новы баланс сілаў у Цэнтральна-Ўсходняй Еўропе.

ІХ.6. Поспехі каталіцызму і паланізацыя

Выкліканая вайной татальная дэструкцыя змяніла літаральна ўсё — ад матэрыяльных умоў жыцця народа да моўна—культурнай і канфесійнай сітуацыі. Канчаткова і незваротна адышлі ў мінулае часы былой рэлігійнай талеранцыі. Калі раней, нават у часы панавання выхаванага езуітамі Яна ІІ Казіміра, праваслаўныя падданыя Рэчы Паспалітай яшчэ мелі пэўныя гарантыі свабодаў, іх прадстаўнікі ўваходзілі ў сенат, а шляхта на сойміках магла патрабаваць роўнасці ўсіх рэлігій (як у Слоніме ў 1662 г.), дык цяпер прававое становішча некаталікоў пачало хутка пагаршацца. Яшчэ ў цяжкі час вайны сойм 1658 г. прыняў канстытуцыю аб арыянах, якая абавязала тых змяніць веру або пакінуць межы дзяржавы. Пасля вайны дайшла чарга і да праваслаўных. Казацтва, што было апораю грэц-

кай царквы, аслабла, рэшта беларускай шляхты перайшла ў каталіцтва, а дзяржаўная адміністрацыя і магнаты да праваслаўнай царквы ставіліся варожа. Апошняе ў значнай ступені абумовіла палітыка самой Масквы. За гады акупацыі большасць жыхароў Беларусі была пераведзена ў праваслаўе — адзінае веравызнанне,

Ян III Сабескі, кароль і вялікі князь (1674—1696). Англійская мініяцюра 1684 г.

якое прызнавалі і падтрымлівалі царскія ўлады. Праваслаўнае духавенства часта адкрыта супрацоўнічала з царскай адміністрацыяй, чым яшчэ больш скампраметавала царкву ў вачах шляхты. А Масква і ў гады вайны спрабавала падпарадкаваць праваслаўныя епархіі Беларусі і Ўкраіны свайму патрыярхату, і пасля Андрусава настойліва дамагалася апекі над імі. У тэксце дагавора 1678 г. паміж Масквой і Варшавай асобны параграф патрабаваў, каб падданым грэцкага веравызнання ў Рэчы Паспалітай «ніякага ўціску, прымушэння да рымскай веры і уніі не было».

У сярэдзіне 1680—х г. маскоўскі ўрад нарэшце дамогся сваёй мэты: уся Кіеўская мітраполія афіцыйна пераводзілася пад юрысдыкцыю Маскоўскага патрыярхата. Мітрапаліт Гедэон Чацьвярцінскі, здаўна адданы Маскве, у 1685 г. упершыню прысягнуў на вернасць маскоўскаму патрыярху, а праз год цараградскі патрыярх адрокся ад сваіх праў на Кіеўскую мітраполію ды зацвердзіў яе падпарадка-

Панарама Магілёва. Гравюра XVIII ст.

ванне маскоўскаму патрыярхату. У тым жа 1686 г. у падпісаным «вечным міры» ІХ артыкул абавязаў урад Рэчы Паспалітай аднавіць былыя праваслаўныя епархіі ды гарантаваць ім «усялякія свабоды і вольнасці царкоўныя». Гарантам правоў усіх праваслаўных Рэчы Паспалітай прызнаваўся кіеўскі мітрапаліт, з якім магла свабодна кантактаваць яго паства з Кароны і ВКЛ. Уключэнне такога пункта ў трактат стала вялікай памылкай Крыштафа Гжымултоўскага. Кіеў ужо знаходзіўся ў складзе Маскоўскага царства. Цяпер праваслаўныя Беларусі і Ўкраіны атрымлівалі сваю ерархію не ад караля, а ад маскоўскага цара, які займеў права апекавацца праваслаўнымі Беларусі і Правабярэжнай Украіны. Фактычна, ІХ артыкул даваў царскаму ўраду мноства падстаў на ўмяшанне ва ўнутраныя справы Вялікага Княства і Кароны. Хоць кароль Ян III Сабескі (1674—1696) спахапіўся і не дапусціў да ратыфікацыі пагаднення (і так было да 1712 г.), расійскі бок лічыў свае прэтэнзіі законнымі.

Аднак імкненне Масквы ўступацца за праваслаўных падданых Рэчы Паспалітай вяло адно да пагаршэння становішча апошніх. Для Беларусі менавіта паваенныя часы сталі перыядам асабліва хуткага заняпаду праваслаўя, пашырэння уніі, нарастання рэлігійнай нецярпімасці. Як адзначыў у 1665 г. апостальскі нунцый, «лагер праціўнікаў уніі цяпер складаюць толькі сяляне і мяшчане». Сімвалічна, што калі на пачатку XVII ст. у сенаце засядалі яшчэ такія патроны праваслаўя, як

Агінскія і Стэткевічы, дык пасля вайны ўжо ніхто не мог абараняць іх у вышэйшым дзяржаўным органе. У 1667 г. памёр апошні дызуніт (акурат у тыя галы гэтае пеяратыўнае азначэнне праваслаўных стала ўжываща на соймах), які ўваходзіў у склад сената — праваслаўны троцкі кашталян Аляксандр Агінскі, а крыху раней не стала і апошняга сенатара-кальвініста — полацкага кашталяна Яна Сасноўскага. Цяпер сенат прадстаўлялі выключна каталікі. І калі ў першай палове XVII ст. соймы нярэдка станавіліся на абарону правоў грэцкай царквы, дык цяпер упершыню сталі прымацца дыскрымінацыйныя пастановы. Ужо ў 1673 г. праваслаўных пазбавілі права атрымліваць шляхецтва, у 1676 г. праваслаўныя брацтвы страцілі ранейшыя прывілеі, а ўсё праваслаўнае насельніцтва — права выезду за мяжу (тлумачылася гэта неабходнасцю перакрыць небяспечныя для Рэчы Паспалітай кантакты праваслаўных з цараградскім патрыярхам ды з Турцыяй). У 1699 г. у іх адабралі і права займаць выбарныя магістрацкія пасады ў гарадах каралеўскай юрысдыкцыі. З таго моманту, як у 1717 г. шляхецкія парламентарысты выгналі з пасольскай палаты дысідэнта Пятроўскага, палітычныя правы рабіліся прывілеяй толькі каталікоў. У 1717 і 1733 г. іншаверцы былі пазбаўлены права ўдзельнічаць у соймах. І ў наступныя дзесяцігоддзі беларуская і літоўская шляхта неаднаразова выступала на сваіх павятовых сойміках супраць надання дызунітам палітычных правоў, дазволу мець афіцэрскія чыны ў войску і г.д. На талеранцыю цяпер некаталікі маглі разлічваць адно ў межах пивільнага жыппя.

Справай надзвычайнай палітычнай важнасці і для Масквы, і для Варшавы стала царкоўная унія, паколькі для першай яна з'яўлялася перашкодай у «збіранні рускіх зямель», а для другой — наадварот, пэўнай легітымацыяй іх валодання. Таму абодва бакі выкарыстоўвалі любыя сродкі для дасягнення мэты, першы — для яе скасавання, другі — для ўмацавання. Напрыклад, пасля смерці беларускага праваслаўнага епіскапа Хведара Васілевіча (1678) кафедра Мсціслаўска—Магілёўскай епархіі ажно дзесяць гадоў заставалася вольнай толькі па той прычыне, што кароль і вялікі князь Ян ІІІ Сабескі хацеў падабраць на гэтую пасаду прыхільніка уніі, які б падрыхтаваў да пераходу пад вяршэнства папы ўсю епархію. Кароль закрываў вочы на парушэнні правоў праваслаўнай царквы, што чынілі мітрапаліт Габрыэль Календа ці епіскап Якуб Суша. Пры прававой дыскрымінацыі праваслаўя і ціску на яго як дзяржаўных

уладаў, так і землеўладальнікаў унія карысталася адкрытай падтрымкай найбагацейшых колаў грамадства, што і забяспечвала хуткі рост яе матэрыяльнай і сацыяльнай асновы. Пашырэнню уніі спрыяў таксама разлад у самой праваслаўнай царкве і аслабленне ролі казацтва (у1699 г. сойм прыняў пастанову пра яго роспуск). Не апошнім фактарам, які схіляў да грэка—каталіцтва, мог быць вопыт перажытай маскоўскай акупацыі. У кожным разе канверсія ў унію ў апошняй трэці XVII ст. аказалася самай значнай за ўсю гісторыю яе існавання. У 1691 г. у грэка—каталіцкую веру перайшоў епіскап пярэмышльскі, у 1700 г. — львоўскі, а праз два гады — і луцкі. Так што з чатырох праваслаўных епархій, якія былі ў Рэчы Паспалітай пасля Андрусаўскага пагаднення, на пачатак XVIII ст. засталася толькі адна — Мсціслаўска—Магілёўская, якую называлі Беларускай. Утвораная пры Ўладыславе IV, яна так ніколі і не падпарадкавалася грэка—каталіцкім ерархам.

Землі Беларусі ўваходзілі ў склад Полацкай, Пінска-Тураўскай і часткова Ўладзіміра-Берасцейскай епархій Кіеўскай уніяцкай мітраполії, рэзідэнцыя якой мясцілася ў Вільні. Колькасць яе прыходаў і храмаў памнажалася як дзякуючы будаўніцтву новых цэркваў за кошт фундушаў магнатаў і шляхты, так і шляхам ператварэння праваслаўных храмаў у грэка-каталіцкія. Дызуніты цярпелі сапраўдны пераслед: многіх папоў пазбаўдяді парафіяў, вернікаў гвалтам перахрышчвалі, сілай адбіралі іхнія храмы. Так, яшчэ ў часы Яна Сабескага дамініканцы занялі Ўваскрасенскі манастыр у Барысаве. У 1722 г. у Пінску група каталікоў на чале з уніяцкім біскупам Гадэбскім здзеквалася з праваслаўных манахаў, прымушаючы іх пераходзіць у грэка-каталіцкую веру. У 1724 г. у Меціславе намаганнямі смаленскага уніяцкага арцыбіскупа Сакалінскага была сілай адабраная і перададзеная уніятам царква святога Іллі. У Крычаве ў 1740-х г. праваслаўны святар Цітовіч сам прыняў грэкакаталіцкую веру і прымушаў да пераходу ў яе сваіх прыхаджанаў. У Вільні дызуніты не дапускаліся да пасадаў у гарадскім і цэхавым кіраўніцтве. Вядомы таксама факты іх пераследу ў Менску. Шклове, Полацку, Любавічах.

Хоць трактат Гжымултоўскага, як ужо адзначалася, яшчэ не быў ратыфікаваны соймам, расійскі ўрад паспяхова выкарыстоўваў прыклады дыскрымінацыі праваслаўнага насельніцтва ў Беларусі ва ўласных інтарэсах — для ўмяшання ва ўнутраныя справы Рэчы

Паспалітай. Масква адкрыта заявіла пра свой пратэктарат над праваслаўнымі і ўзняла шумную кампанію аб несвабодзе сумлення ў Вялікім Княстве і Кароне. Як прыклад была скарыстана справа Адорскага — выкрытага тайнага уніята, які прызначаўся каралём на па-

саду епіскапа беларускага. Алнак далёка не ўсе прыклады ўціску дызунітаў, якія прыводзіліся ў прапагандзе расійскім бокам, адпавядалі сапраўднасці. Так, у першай грамаце цара Пятра I да караля Аўгуста II, у якой цар як пратэктар праваслаўных адкрыта выявіў сваю варожасць да уніятаў (што потым неаднаразова дэманстраваў, калі прыйшоў з войскам у Беларусь), фігураваў адзіны выпадак гвалтоўнай перадачы уніятам Цяперскага праваслаўнага манастыра ў Пінскім павеце, у сапраўднасці ж пастанову аб пераходзе ў унію ў 1696 г. прынялі самі манахі.

У першай палове XVIII ст. царкоўная унія таксама няспынна пашыралася. Перад падзеламі Рэчы Паспалітай праваслаўных прыходаў у Беларусі заставалася зусім мала, і канцэнтраваліся яны на ўсходзе краю. У Ашмянскім, Браслаў-

Андрэй Баболя, езуіцкі мучанік, забіты казакамі ў Пінску. Медзярыт 1755 г.

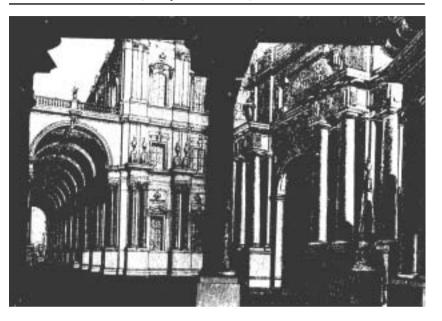
скім, Берасцейскім, Лідскім і Слонімскіх паветах іх ужо наогул не існавала ў 1780—х г. Кампактныя выспы праваслаўнага насельніцтва захоўваліся толькі ў Наваградскім, Пінскім, Ваўкавыскім і Мазырскім паветах. Разам жа ў 14 паветах Беларусі пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай налічвалася 1199 уніяцкіх і 283 каталіцкіх прыходаў з 199 кляштарамі, а праваслаўных толькі 143. У межах Рэчы Паспалітай перад Вялікім соймам праваслаўных заставалася каля 3,5% ад усяго насельніцтва.

Яшчэ горшым было становішча пратэстанаў. Кальвінскі збор так і не змог аправіцца ад стратаў, панесеных у вайне Аляксея Міхайлавіча. Супраць іншаверцаў бязлітасна змагаліся то царскія ўлады, то контррэфармацыя, якая асабліва актывізавалася пасля Андрусаўскага замірэння. Калі ў 1655 г. на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага было 110 збораў, дык на 1696 г. застаўся толькі 51. Канцэнтраваліся яны галоўным чынам на Жамойці ды ў некаторых раёнах Заходняй Беларусі. У Цэнтральнай Беларусі, прыкладам, у Шацку, Уздзе, Свіслачы ды іншых гарадах і мястэчках, заняпалыя кальвінскія зборы больш ужо не аднаўляліся. У другой палове XVIII ст. іх тут заставалася ўсяго 16.

Паводле падлікаў польскага гісторыка Ўладыслава Вяльгорскага, больш за 80% жыхароў Беларусі напрыканцы існавання Рэчы Паспалітай ужо вызнавала унію. Нават на ўсходзе Беларусі, на Магілёўшчыне, у 1777 г. грэка—каталікам належала 68% усіх цэркваў і манастыроў, а праваслаўным і рыма—каталікам адпаведна толькі 22% і 10% храмаў.

Поруч з каталіцкай верай крочыла паланізацыя грамадства. Але не царкоўная унія была мастком да паланізацыі, як гэта часта сцвярджалася ў беларускай і расійскай гістарыяграфіі. Стаўшы рэлігіяй сацыяльных нізоў, бо абсалютную большасць прыхаджанаў грэкакаталіцкіх парафіяў складалі сяляне і мяшчане, яна аб'ектыўна выконвала ролю своеасаблівага бар'ера, які стрымліваў перавод простага люду ў лацінскі касцёл.

Поспехі паланізацыі, якая пачалася яшчэ да Берасцейскага сабору, былі абумоўлены найперш грамадскім прэстыжам шляхецтва, прывабнасцю яго прывілеяў, «залатых вольнасцяў». Сармацкая ідэалогія рыцарства з характэрнай для яе канцэпцыяй грамадзянскіх свабодаў і вяршэнства шляхты над манархам, які за тыранства мог быць пазбаўлены каралеўскага пасаду, мела велізарную прыцягальнасць. Шляхецтва ж, сцвярджае польскі гісторык Януш Тазбір, якога дамагаліся амбітныя мяшчане і прадпрымальныя сяляне, вяло да пераходу на польскую мову. Уся шляхта Рэчы Паспалітай інтэгравалася ў адзіны «народ» на аснове сармацкай свядомасці, міфу пра адзінае паходжанне. Кожны шляхціч імкнуўся карыстацца «сармацкай» мовай, палітычная дактрына шляхты фармулявалася па-польску або на латыні. Менавіта XVII ст. стала часам найбольшай распаўсюджанасці і прэстыжу польскай мовы. Паказальны факт: калі ў 1696 г. шляхта Беларусі і Літвы правяла на канфедэрацыйным сойме свой праект канчатковага ўраўнання яе правоў з

Калегіум езуітаў у Полацку. Гравюра канца XVIII ст.

правамі кароннай шляхты (так званай «каэквацыі станаў»), то уключыла ў яго пункт аб замене афіцыйнай старабеларускай («рускай») мовы на польскую. Праз год сойм, на якім каранаваўся Аўгуст II, зацвердзіў гэтую пастанову. Прынятая канстытуцыя сцвярджала, што «пісар земскага ваяводскага суда... па—польску, а не па—руску пісаць» павінен. Усе дэкрэты дзяржаўнага справаводства цяпер мусілі выдавацца па—польску. Але і акты, пісаныя раней на старабеларускай мове, захоўвалі прававую моц, так што гэта не была забарона ранейшай дзяржаўнай мовы ВКЛ.

Фактычна, канстытуцыя сойму 1697 г. толькі фармальна замацавала поспехі паланізацыі. На працягу XVII ст. адбылася моўная пераарыентацыя адукаваных колаў грамадства. Праз нейкіх сто гадоў пасля Францішка Скарыны нават праваслаўныя беларусы ўжо карысталіся лацінскім шрыфтам часцей, чым іх адукаваныя землякі каталіцкага веравызнання ў гады жыцця першадрукара. А пасля жудаснай вайны XVII ст. польскай мовай ужо нярэдка карысталася і праваслаўнае духавенства. Пры перапісванні старых кірылічных

тэкстаў мясцовыя перапішчыкі выкарыстоўвалі польскую графіку, ўсё больш забываючы кірылічнае пісьмо.

Чаму ўсё так змянілася за стагоддзе? Адной з галоўных прычынаў, якія забяспечылі такі поспех распаўсюджвання каталіцкай веры і паланізацыі, з'яўлялася перавага ў адукацыі. Школьніцтва заўжды было слабым месцам праваслаўнай царквы. У другой палове XVII ст. у сферы адукацыі ўжо непадзельна панавалі лацінскія ордэны, і найперш езуіцкі, які стварыў найлепшыя навучальныя ўстановы. Пры гэтым больш за дзве траціны ўсіх езуіцкіх школ ВКЛ працавала ў гарадах Беларусі. Праваслаўныя ды іншаверцы, думаючы пра добрую адукацыю і кар'еру дзяцей, аддавалі іх таксама ў каталіцкія наву-

Экслібрыс радзівілаўскай бібліятэкі ў Нясвіжы. Пачатак XVIII ст.

чальныя ўстановы, да езуітаў. У Віленскай езуіцкай акадэміі адвучылася нямала праваслаўных і пратэстантаў. Не дзіўна, што пасля езуіцкіх школ нашчадкі некаталікоў звычайна пераходзілі ў каталіцтва. Па колькасці вучняў, сярод якіх апрача шляхцічаў было нямала дзяцей мяшчанскага і сялянскага паходжання (бо езуіты вучылі бясплатна), менавіта езуіцкія навучальныя ўстановы трымалі першынства. Напрыклад, у Смаленскім калегіуме ў 1646 г. займалася 700 вучняў, а школа Пінскага калегіума на прачатку XVIII ст. была наогул адной з самых буйных у Вялікім Княстве Літоўскім. Праз дыспуты і тэат-

ральныя пастаноўкі езуіты ахаплялі сваёй прапагандай не толькі вучняў, але і шырокія грамадскія колы.

Дамінуючы ў галіне адукацыі, езуіты фармавалі грамадскую свядомасць пакаленняў. Менавіта іх праца ў школах забяспечвала уніфікацыю шляхецкай культуры па польскай мадэлі ў межах цэлай Рэчы Паспалітай. Езуіцкую арганізацыю школ і сістэму выкладання перанялі і школы базыльянаў. Заснаваны яшчэ ў IV ст. і рэарганізаваны ў 1617 г. мітрапалітам Язэпам Руцкім для сцвярд-

жэння справы уніі, Ордэн базыльянаў рабіў шмат аб'ектыўна карыснага для краю. Праз школы і друкарні ён імкнуўся ўзняць уніяцкую

царкву да ўзроўню лацінскай, і ў гэтай сферы яго дзейнасць была надзвычай плённай. У школьнай праграме ордэна асаблівы націск рабіўся на народную («рускую») мову. Сам Язэп Руцкі ў 1621 г. запэўніваў, што базыльяне «заўсёды заклікаюць прамаўляць казані на рускай мове і патрабуюць рабіць на ёй усе публічныя выступы». «Мы настойліва патрабуем, каб айцы і браты прамаўлялі слова Божае не інакш, як па-руску», — значылася ў рашэннях VI Генеральнай кангрэгацыі базыльянаў з 1636 г. Валодаю-

Пячатка Ордэна базыльянаў.

чы беларускай і ўкраінскай мовамі ды шырока выкарыстоўваючы іх у місіянерскай дзейнасці і прыходскай катэхізацыі, базыльяне спрыялі глыбейшай хрысціянізацыі простага люду, па—свойму ўплываючы на развіццё «нізавой» культуры ў Беларусі.

Пасля Паўночнай вайны (1700—1721) свае школы ў гарадах і мястэчках Беларусі адкрывалі і піяры. У іх бясплатна навучаліся дзеці найбяднейшых слаёў насельніцтва, галоўным чынам сялянства. Дзейнічалі таксама навучальныя ўстановы іншых каталіцкіх ордэнаў — дамініканцаў, якія валодалі найбольшай колькасцю кляштараў у Беларусі (у Горадні, Наваградку, Ушачах, Валынцах, Быхаве і інш.), кармелітаў (у Мсціславе, Радамлі, Ружанах, Лідзе і інш.), і г.д. Такім чынам, з сярэдзіны XVII ст. практычна ўся адукацыя была ў руках каталіцкага духавенства.

Адказам на дзейнасць езуітаў у Беларусі і Ўкраіне стала стварэнне здольных да канкуравання з імі навучальных устаноў для праваслаўных — славяна—грэцкіх, ці славяна—грэка—лацінскіх школ, у якіх вывучаліся тры сакральныя мовы, чым падкрэслівалася арыентацыя на сінтэз традыцыйнай культуры з заходняй. Самай знакамітай была Кіеўская брацкая школа, якую Пётр Магіла (1596—1647), кіеўскі мітрапаліт з 1632 г., рэфармаваў па ўзоры езуіцкіх калегіумаў. У гонар яго ўстанова называлася Кіева—Магілянскім калегіумам, які больш вядомы як акадэмія, бо стаў першай вышэйшай навучальнай установай для праваслаўных у

Рэчы Паспалітай. У супрацьстаянні Віленскай езуіцкай акадэміі яна да канца XVIII ст. заставалася цэнтрам «усходняй» адукацыі і асветы як для Ўкраіны, так і для Беларусі. Сістэма яе арганізацыі і адукацыйная праграма з'яўляліся ўзорам для пераймання ў іншых школах краю. Вядомымі цэнтрамі для навучання праваслаўных Беларусі былі брацкія школы ў Вільні, Магілёве і Полацку. Аднак істотнага супраціву польска—каталіцкім адукацыйным установам яны ўжо не стваралі.

У канцы XVII ст. у глыбокім заняпадзе апынулася і беларускае кірылічнае кнігадрукаванне, яшчэ векам раней такое багатае. Колькасць брацкіх друкарняў і выдадзеных імі кніг імкліва скарачалася. Часова, дзякуючы дзейнасці беларускага гравёра і друкара Максіма Вашчанкі, ажыла толькі друкарня магілёўскага Багаяўленскага манастыра, аднак з яго адыходам і яна хутка заняпала. Затое актыўна функцыявалі выдавецтвы каталіцкіх ордэнаў у Горадні, Менску, Слоніме, Пінску, Полацку, а таксама біскупскае ў Магілёве ды магнацкія ў Нясвіжы і Горадні. Са старадаўніх беларускіх друкарняў найдаўжэй трымалася адна толькі Супрасльская. Там, у самым заходнім беларускім рэлігійна—культурным цэнтры, кнігі па—ранейшаму выдаваліся і перапісваліся на мовах стараславянскай і старабеларускай. Але іх танюткі струменьчык не мяняў агульнай сітуацыі. У краі даўно панавала польскае і лацінскае друкаванае слова.

ІХ.7. Ад шляхецкай дэмакратыі да алігархіі

Палітычны лад дзяржавы «абодвух (а фактычна многіх) народаў» развіваўся асаблівым шляхам. Калі ў краінах Заходняй Еўропы, перадусім у Францыі, Іспаніі, Англіі з XVI ст. станавапрадстаўнічыя манархіі ператвараліся ў абсалютысцкія дзяржавы з адной дынастыяй на чале, дык у Рэчы Паспалітай сцвердзілася рэспубліканская сістэма ўлады з інстытутам слабога манарха, які з 1573 г. свабодна абіраўся. Сітуацыя свабодных выбараў, калі невядомая асоба электара будзіла трывогу за іх вынікі, спарадзіла новы механізм захавання сфармаванага ладу. Паміж шляхтай і кожным новым каралём перад яго элекцыяй заключалася спецыяльная дамова — так званая раста conventa, якая вызначала канкрэтныя абавязкі новаабранага манарха і была своеасаблівым індывідуаль-

ным кантрактам. Але разам з першай *pacta conventa* былі складзены і «Генрыхавы артыкулы» (назва ад імя першага элекцыйнага караля Генрыха Валуа), у якіх выкладаліся падставовыя прынцыпы шляхецкай дзяржаўнасці. Яны абавязалі караля і вялікага князя прызнаваць вольную элекцыю, захоўваць рэлігійны мір, не вырашаць пытанняў вайны і міру без сената і сойма, не праводзіць выбараў наступніка пры сваім жыцці (vivente rege), склікаць звычайны сойм

кожныя два гады, апрача таго прадугледжвалі магчымасць правядзення пазачарговых, надзвычайных з'ездаў шляхты. Цяпер шматгадовае панаванне манарха без удзелу станаў было немагчымае. Для кантролю над каралём парламент прыставіў да яго раду ў выглядзе сенатараў-рэзідэнтаў. Так былі ўведзены законныя, канстытуцыйныя абмежаванні каралеўскай улады. Карануючыся, манарх прысягаў Генрыхавымі артыкуламі і калі не выконваў прынятых абавязкаў, то шляхта вызвалялася ад падпарадкавання першай асобе дзяржавы. Валодаючы

Сойм — алегорыя Рэчы Паспалітай. Франтыспіс твора Анджэя М. Фрэдры (1652).

правам супраціву, яна магла законна са зброяй у руках выступаць супраць караля, які парушаў асноўныя прынцыпы дзяржаўнага ладу.

У выніку абмежавання прэрагатыў караля і ўключэння яго ў парламент у Рэчы Паспалітай сцвердзілася сістэма так званай «мяша-

най», або збалансаванай улады (monarchia mixta), якая стварыла альтэрнатыву манархіі абсалютнай. Гэта была найбольш спелая форма станава—прадстаўнічай дзяржавы, у якой дасягалася пэўная раўнавага паміж уладай і грамадствам. Такой мадэлі дзяржаўнасці адпавядала і своеасаблівая ідэалогія, светапогляд усяго палітычнага народа — шляхты.

У канцы XVI ст. комплекс прывілеяў шляхты Рэчы Паспалітай стаў асновай афармлення ідэалагічнай дактрыны «залатой вольнасці» — культу павагі да свабод кожнага індывіда шляхецкага стану. Галоўнымі з гэтых вольнасцяў з'яўляліся роўнасць ўсіх шляхцічаў перад законам (aequalitas), права на свабодную элекцыю караля (па

Агульны від Горадні. З 1673 г. тут адбываліся соймы. Гравюра 1659 г.

прынцыпу viritum), права кожнага шляхціча на свабоду голасу (libera vox), права на пратэст (ius vetandi), а таксама недатыкальнасць асобы шляхціча і яго маёнтка (з 1588 г. шляхецкія сядзібы былі абаронены ад усялякіх рэвізій). Тэарэтычна шляхта мела права ледзь не на ўсё. Яе вольнасці маглі абмежаваць толькі пастановы соймаў і соймікаў, аднак яны прымаліся той самай шляхтай. А вось без згоды шляхецкіх паслоў кароль і вялікі князь не меў права ні накладаць падаткі, ні збіраць паспалітае рушанне ці пачынаць вайну, ні выдаваць якіянебудзь іншыя уставы, што тычыліся б шляхты.

Падобны дэмакратызм дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай стаў зусім нетыповай з'явай для новачаснага свету. Трэба ўлічваць, што тут удзельная вага шляхты ў сацыяльнай структуры грамадства была адной з найбольшых у Еўропе. У сэнсе сцеражэння правоў асобы, аба-

роны яе годнасці і барацьбы з дэспатызмам шляхецкая рэспубліка моцна апярэдзіла практыку іншых еўрапейскіх краін. Аднак у шляхецкіх вольнасцях таіліся і адмоўныя, проста згубныя для дзяржавы наступствы.

У XVII ст., асабліва пасля знішчальных войнаў 1650—60-х г., сярод шляхты пашырылася перакананне аб выключнасці і непаўторнасці дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай. Тагачасная сістэма ўяўлялася самай дасканалай, і кожная спроба нешта змяніць успрымалася як імкненне да дыктатуры. Самым вядомым ідэолагам «залатой вольнасці» стаў львоўскі кашталян Анджэй Максімільян

Віленская ратуша. Малюнак невядомага мастака канца XVII ст.

Фрэдра (1620—1679), які ў 1660—х г. выступіў з таленавітымі трактатамі ў яе абарону. У прыватнасці, абгрунтоўваючы перавагі традыцыйнага для Рэчы Паспалітай адзінагалоснага прыняцця пастаноў (liberum veto), ён пісаў, што ў адваротным выпадку, калі б рашэнні прымаліся большасцю галасоў, «мноства горшых пераважыла б над меншасцю лепшых», і краіна зазнала б яшчэ большыя шкоды. У гістарычнай драме Фрыдрыха Шылера «Дзмітры» і мудры Леў Сапега, апраўдваючы згаданы прынцып, сцвярджаў:«Большасць — гэта глупства! Розум заўсёды толькі ў меншасці».

Абсалютызаваныя «залатыя вольнасці» сталі трактавацца як аснова ўсіх унутрыдзяржаўных адносін, перадусім паміж шляхтаю і манархам. Усялякая спроба рэфармаваць усталяваны лад уяўлялася

шляхце замахам на яе прывілеі і блакавалася. Баючыся зменаў, рыцарства лічыла, што сойм мусіць не столькі праводзіць уласную палітыку, колькі стрымліваць новаўвядзенні з боку караля. Словам, небяспека бачылася толькі ў прыняцці новых, шкодных для тагачас-

Сімвал найшчаслівейшага дзяржаўнага ладу. Медзярыт 1794 г.

нага ладу пастаноў. На практыцы найлепшым спосабам іх прадухілення стала спыненне соймавай нарады праз liberum veto («вольнае не дазваляю»). Права аднаго пасла сарваць працу сойма ў часе нарады зрабілася сімвалам шляхецкай свабоды. Пачынаючы з 1652 г., калі гэтае права скарыстаў троцкі пасол Уладыслаў Сіцынскі (хоць зрывы соймаў здараліся і раней — у 1605, 1615, 1637 г.), і да канца панавання Сасаў (1763 г.) больш за палову адкрытых соймаў (фактычна 37 з 73) было сарвана. Менавіта зрывы соймаў выявілі цяжкую хваробу шляхецкага парламентарызму. Але паслы тады не бачылі ў гэтым нічога кепскага. Вольналюбівы шляхціч Рэчы Паспалітай, які яшчэ нядаўна з гонарам лічыў сябе самым свабодным грамадзянінам у Еўропе — і меў на гэта поўнае права, ператварыўся ў баязлівага фаната старых парадкаў. Жыву-

чы гларыфікацыяй існавалага стану рэчаў, хваліў адно «залатыя вольнасці» і не давяраў усяму новаму, іншаземнаму.

Права «вольнае не дазваляю» вельмі хутка зрабілася грознай зброяй магнатаў, якія пры аслабелай цэнтральнай уладзе імкнуліся да гегемоніі. Аднак ніводнай іх групоўцы не хапала сілаў, каб узяць усю ўладу ў свае рукі. Таму яны аб'ядноўваліся са шляхтай, імкнуліся захаваць раўнавагу сілаў праз liberum veto як тормаз, як спосаб блакавання непажаданых пастаноў. Стан раўнавагі сілаў акурат і спрыяў ідэалізацыі ўсталяванага ладу, імкненню захаваць яго нязменным.

Не менш важным для партыйнай барацьбы ўнутры дзяржавы было права на стварэнне канфедэрацый. Не прызнаная каралём канфедэрацыя называлася рокашам і з'яўлялася афіцыйнай формай узброе-

най барацьбы супраць дзяржаўнай улады. На працягу XVII ст. канфедэрацыі паўставалі ў Рэчы Паспалітай дзесяткі разоў — ці то для бунту супраць манарха і дасягнення сваіх патрабаванняў, ці для яго падтрымкі. Дамагаючыся сваіх палітычных мэтаў. канфедэрацыі ўцягвалі ў дзяржаўнае жыццё шырокія колы шляхты і войска. А яснавяльможныя паны апрача мноства служылай шляхты мелі прыватныя вайсковыя фармаванні, што часам былі мацнейшыя за дзяржаўную армію.

Міхаіл Казімір Пац, вялікі гетман (1667—1682).

Прыкладам, слуцкі князь Геранім Фларыян Радзівіл (1715—1760) трымаў 6 тысячаў рэгулярнага войска і столькі ж казакоў ды стралкоў. У мэтах падрыхтоўкі афіцэрскіх кадраў для сваёй арміі Радзівілы адкрылі ў сваіх рэзідэнцыях Слуцку і Нясвіжы спецыяльныя кадэцкія

карпусы, а брат згаданага Гераніма Фларыяна гетман Міхаіл Казімір заснаваў у Нясвіжы ўласную вайсковую акадэмію. Наяўнасць такой сілы ў амбітных алігархаў вяла да дэцэнтралізацыі ўлады і небяспечнага паглыблення палітычнай анархіі ў Рэчы Паспалітай.

У сярэдзіне XVII ст. шляхецкая дэмакратыя настолькі дэфармавала-

Казімір Ян Сапега, вялікі гетман (1682—1703).

ся, што стала ператварацца ў магнацкую алігархію. Групоўкі магнатаў з іх шляхецкай кліентэлай дамагаліся ўсё большай ролі ў кіраванні Рэччу Паспалітай. Каліў першай палове XVII ст. Жыгімонт III Ваза і яго пераемнік Уладыслаў IV яшчэ мелі поўную свабоду ў прызначэнні ўрадаў (самі падбіралі сабе кадры на найважнейшыя дзяржаўныя пасады такім чынам, каб мець неабходную падтрымку ад іх), а ў складанай сітуаныі маглі не падпарадкавацца волі большасці ў сенаце і склікаць так званы «малы сенат» толькі з прыхільнікаў моцнай цэнтраль-

най улады, дык у экстрэмальных умовах часоў Патопу і Маскоўскай вайны манарх страціў і гэтыя магчымасці. Асаблівая сітуацыя склалася ў Вялікім Княстве Літоўскім, дзе алігархі традыцыйна панавалі над беларуска—літоўскай шляхтай і заўжды складалі апазіцыю Кароне.

У аслабленай дзяржаве першыя роды Літвы і Беларусі вялі зацятую барацьбу за гегемонію ў краіне. Кожны з іх быў супраць цэнтралізацыі і ўмацавання ўлады манарха, бо уніфікацыя палітычнай сістэмы Княства паводле кароннага ўзору азначала б дэмакратызацыю парадкаў і страту магнатамі іх ранейшай улады. Па-

чынаючы з Яна Казіміра Вазы, каралі выстаўлялі супраць «дыктатара Літвы» які—небудзь іншы магнацкі род. Апошні з Вазаў у супрацьстаянні з магутнымі Радзівіламі падтрымліваў Гасеўскіх, а потым Пацаў. Калі ж да гегемоніі прыйшлі Пацы, дык Ян III Сабескі выставіў супраць іх Сапегаў. Але кожны вялікі род, падтрыманы манархам, пасля дасягнення ўлады сам станавіўся ў апазіцыю да караля і вялікага князя.

У 1690—х г. абсалютнага панавання ў ВКЛ дамагліся Сапегі. Яны заручыліся падтрымкай Аўстрыі ды Брандэнбургіі і адважваліся адкрыта выступаць супраць улады самога караля. Праз карупцыю, застрашванне, увядзенне войска ў зямлю суперніка Сапегі засяродзілі ў сваіх руках амаль усе важныя дзяржаўныя пасады: Казімір Ян быў віленскім ваяводам і гетманам (1682—1703), яго брат Бенядыкт — падскарбіем, а сынам гетмана належалі ўрады вялікага маршалка, стольніка і канюшага. Супраць гегемонаў, якія заслужылі агульную нянавісць шляхты, доўга не адважваліся выступіць ні Радзівілы, ні Пацеі з Агінскімі. Сучаснікі пісалі, што Сапегі мелі план разрыву дзяржаўнай уніі з Каронай і ўзвядзення на вялікакняскі пасад аднаго з прадстаўнікоў свайго роду. У барацьбе з імі навучаны вопытам Ян ІІІ Сабескі паставіў ужо не на магнатаў, а на шырокія колы шляхты, аднак памёр, не паспеўшы зламаць алігархіі ў Вялікім Княстве.

Пасля смерці Сабескага ў часе працяглага бескаралеўя (1696—1697) у Беларусі і Літве запанавала нябачнае раней бязладдзе, рэзка абвастрылася барацьба паміж гегемонамі, якія спяшаліся скарыстаць момант для ўмацавання сваіх пазіцый, і лагерам іх праціўнікаў. Да шляхты далучыліся Радзівілы, Пацеі, Вішнявецкія, Агінскія ды іншыя магнаты, і супрацьстаянне перарасло ў грамадзянскую вайну. На элекцыйным сойме ў 1696 г. шляхта Вялікага Княства выставіла згаданы вышэй праект так званай «каэквацыі станаў» (coequatio jurium), скіраванай менавіта супраць усяўладдзя дыктатараў, бо шэраг яе пунктаў істотна абмежаваў уладу вялікага гетмана Казіміра Яна Сапегі. Прынятая соймам ухвала стала важным поспехам шляхецкага экзекуцыйнага руху, бо канчаткова ўраўноўвала правы беларуска—літоўскага рыцарства з правамі польскай брацці, а таксама чарговым этапам уніфікацыі ладу Вялікага Княства паводле кароннай мадэлі.

Вынікі каранацыйнага сойма 1697 г., на якім быў узведзены на пасад саксонскі курфюрст Аўгуст II Моцны (1697—1706, 1709—1733),

Каронай, прынеслі паразу Сапегам. Але праз год іх войска ў бітвах каля Невяжы і пад Юрбаркам разграміла шляхту. Пераможцы ўзяліся пустошыць уладанні сваіх праціўнікаў. Пасля прыходу караля і вялікага князя Аўгуста Моцнага з саскім войскам паміж процілеглымі бакамі было падпісана пагадненне, на падставе якога значна скарачаліся ўзброеныя сілы Вялікага Княства. Аднак грамадзянская вайна неўзабаве ўзнавілася і дасягнула апагею. У 1700 г. гетман Казімір Ян Сапега сабраў харугвы наймітаў, а шляхта мабілізавала паспалітае рушанне. 18 лістапада адбылася крывавая бітва пад Алькенікамі, у якой невялікае войска Сапегаў пацярпела поўную паразу ад аб'яднаных сілаў шляхты, узначаленай харужым Грыгорыем Антоніем Агінскім. Тром Сапегам удалося ўцячы, а чацвёртага Міхаіла, канюшага літоўскага, раз'юшаныя пераможцы захапілі і рассеклі шаблямі. Разграміўшы ненавісных гегемонаў, шляхта ўтварыла канфедэрацыю і прыняла пастановы, на моцы якіх Сапегі страчвалі ўсе дзяржаўныя ўрады і свае ўладанні ў Беларусі і Літве.

Каэквацыя і Алькенікі сталі першым трыумфам беларускалітоўскай шляхты над алігархамі за ўсю гісторыю Вялікага Княства. Аднак толькі часовым. Шэраг шляхецкіх патрабаванняў (увядзенне коннага сойма, урада генерала ВКЛ, адказнасць міністраў перад соймам ды інш.) застаўся не рэалізаваны. Разбітыя гегемоны шукалі дапамогі ў шведаў, а іхнія праціўнікі — у расійскага цара Пятра І. З абодвух бакоў утвараліся канфедэрацыі, і ў краіне яшчэ больш займаўся агонь грамадзянскай вайны.